

FATİH SULTAN MEHMED'İN EMRİYLE MOLLA HÜSREV TARAFINDAN ARAPÇAYA ÇEVİRİLEN ESÂSÜ'L-İKTİBÂS Fİ'L-MANTIK TERCÜMESİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Araştırma Makalesi

Ferruh Özpilavcı*

Makale Geliş: 10.05.2021

Makale Kabul: 13.06.2021

Öz

13. yüzyıl İslâm dünyası, mantık tarihi bakımından büyük mantıkçıların ve zirve eserlerin ortaya çıktığı, bilimsel açıdan oldukça verimli bir dönemdir. Kuşkusuz bu yüzyılın felsefe ve mantık alanında en önde gelen simalarından biri, büyük matematikçi, mantıkçı ve filozof Nasîrüddin Tûsî'dir (ö. 1274). Pek çok değerli eserler vermiş olan Tûsî'nin kaleme almış olduğu Esâsü'l-İktibâs fi'l-Mantık isimli çalışması, İbn Sînâ'nın (ö. 1037) meşhur ansiklopedik felsefe eseri, Kitâbü'ş-Şifâ'nın mantığa dair ilk dokuz kitabını kendine model almış, çağına kadarki tüm meseleleri de kuşatıp yetkin bir ifade ve özgün katkılarıyla İslam mantık tarihinin şaheserleri arasında yer almıştır. Siyasi alandaki başarıları gibi bilimsel ve kültürel alanda da önemli faaliyetler gerçekleştirmiş olan Fatih Sultan Mehmed (ö. 1481), Farsça yazılmış olan bu önemli mantık eserinin, daha yaygın ve faydalı bir işlevselliğe kavuşması için Şeyhülislam Molla Hüsrev'e (ö. 1480) Arapçaya çevrilmesini emretmiş ve bu önemli görevi, kendisi de büyük bir fakih ve mantıkçı olan Molla Hüsrev başarıyla tamamlayarak tercümesini Padişaha

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Mantık Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye, e-mail: fozpilavci@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0668-8796.

Atıf için; Ferruh Özpilavcı, "Fatih Sultan Mehmed'in Emriyle Molla Hüsrev Tarafından Arapçaya Çevrilen Esâsü'l-İktibâs fi'l-Mantık Tercümesi Üzerine Bir İnceleme", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 7, sy. 1 (2021): 3-56, DOI: <https://doi.org/10.32955/neu.istem.2021.7.1.01>

Copyright © 2021. Telif hakkı yazar(lar) tarafından YDUİSTEM'e devredilmiştir. Bu makale, Creative Commons Atıf Lisansının (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) hüküm ve koşulları altında dağıtılan açık erişimli bir makaledir.

sunmuştur. Bu tercümenin ikisi bizzat mütercimi tarafından yazılan pek çok nüshası günümüze ulaşmıştır. Bu makalede Esâsü'l-İktibâs fi'l-Mantık adlı eser ve bu eserin söz konusu tercümesi incelenip değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mantık, İslam Mantık Tarihi, Nasîruddin Tûsî, Molla Hüsrev, Fatih Sultan Mehmed

An Investigation on the Translation of Asâs al-Iqtibâs fi'l-Mantık, which was translated into Arabic by Mullâ Hüsrev by the Order of Mehmed II the Conqueror

Abstract

The Islamic world in the 13th century is a very scientifically productive period, when great logicians and great works emerged in terms of logic. Undoubtedly, one of the leading figures of this century in the field of philosophy and logic is the great mathematician, logician and philosopher Nasîr al-Dîn al-Tûsî (d. 1274). Al-Tûsî, who has produced many valuable works, has written his work named Asâs al-Iqtibâs fi'l-Mantık. (The Basis of Acquisition). It has been modeled on the famous encyclopedic philosophical work of Ibn Sînâ-Avicenna (d. 1037), the first nine books of Kitâb al-Şifâ (The Cure) on logic. The work has been among the masterpieces of the history of Islamic logic with its competent expression and original contributions, encompassing all matters up to its age. Ottoman Sultan Mehmed II The Conqueror (r. 1451-1481), who carried out important activities in the scientific and cultural field as well as his achievements in the political field, ordered this important work of logic written in Persian to be translated into Arabic from Shaykh al-Islam Mullâ Hüsrev (d. 1480) in order to have a more common and useful functionality. In addition, Mullâ Hüsrev, who was also a great jurist and logician, successfully completed this important task and presented his translation to the Sultan. Many copies of this translation have survived, the translator himself wrote two of which. In this article, the work named Esâsü'l İktibâs fi'l-Mantık and its translation in question have been examined and evaluated.

Key Words: Logic, History of Islamic Logic, Nasîr al-Dîn al-Tûsî, Mullâ Hüsrev, Mehmed II.

GİRİŞ

İslâm mantık tarihinde kaleme alınan eserler genel olarak hacimleri itibariyle küçük, orta ve büyük olmak üzere üç kısma ayrılabilirler. Esîrüddin Ebherî'nin (ö. 1265) *İsâgûcî*'si, Necmüddîn Kâtibî'nin (ö. 1276) *Şemsiyye*'si ve Sâdeddin Teftâzânî'nin (ö. 1389) *Tehzîbü'l-Mantık*'ı gibi eserler, temel kaynak metinleri olarak küçük hacimlerde kaleme alınmış olanlara örnek olarak verilebilir.¹ Büyük eserler ise, İbn Sînâ'nın (ö. 1037) *Şifâ* isimli 22 kitaptan oluşan felsefi külliyyatının ilk dokuz kitabı², İbn Rüşd'ün (ö. 1198) ve Fârâbî'nin (ö. 950), ana metni de tümüyle aktaran büyük şerhleri gibi oldukça hacimli olan eserlerdir.³ Orta hacimde eserlere ise Fahreddin Râzî (ö. 1210), Nasîruddin Tûsî (ö. 1274) ve Seyyid Şerîf Cürçânî (ö. 1413) gibi âlimlerin kaleme aldıkları mantık kitapları örnek verilebilir.⁴

¹ Daha çok 13. yüzyılda teşekkül edip İslam dünyasında yaygınlık kazanan, eğitim-öğretim faaliyetleri içinde ders kitabı vazifesi gören ve şerh-haşiyelerle kendilerine has gelenekler oluşturan bu özlü mantık eserleri hakkında bkz., Ferruh Özpilavcı, "Giriş", *Ebherî İsâgûcî ve Şerhi* içinde, (İstanbul: Litera Yay., 2021), 11-12. Ebû's-Senâ Şemseddin El-İsfahânî'nin (ö. 1349) *Nâzir u'l-'Ayn* adlı eseri de *Şemsiyye* hacminde önemli bir mantık çalışması olarak ilk kısımda zikredilebilir. Bkz., Ali Durusoy ve Mehmet Demir, "Ebû's-Senâ Şemseddin El-İsfahânî'nin Nâzir u'l-'Ayn Adlı Mantık Eserinin Takdim ve Tahkiki", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1, sy. 2, (Güz 2015): 119-146.

² Felsefe tarihinin en önemli külliyyatlarından biri olan İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ*'sı hakkında genel bir değerlendirme için bkz., Dimitri Gutas, *Avicenna and Aristotelian Tradition* (Leiden-Boston: Brill, 2012), 103-115. İbn Sînâ bizzat küçük, orta ve büyük hacimlerde mantığa dair üç eser kaleme almıştır: *el-Mûcezu's-Sağîr fi'l-Mantık*; *el-Mûcezu'l-Evsât fi'l-Mantık* ve *el-Mûcezu'l-Kebîr fi'l-Mantık*. Bkz., Ali Durusoy, "İbn Sînâ'nın El-Mu'cezu's-Sağîr Fi'l-Mantık Adlı Risâlesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 13-14-15, (1995-1997): 143-166.

³ Büyük şerhlere örnek olarak Fârâbî'nin günümüze tam olarak ulaşan tek büyük şerhi olan *Peri Hermeneias (İbâre) Şerhi*'ni verebiliriz: Ebû Nasr el-Fârâbî, *Şerhu'l-Fârâbî li Kitâbi Aristûtâlis fi'l-İbâre*, nşr. Wilhem Kutsch-Stanley Marrow, (Beirut: Dâru'l-Meşrik, 1971).

⁴ Orta hacimdeki eserler içinden Fahreddin Râzî'nin *Mantku'l-Kebîr*'i zikredilebilir. Bkz., Fahreddin Râzî, *Mantku'l-Kebîr*, thk. Turgut Akyüz, (Kuveyt: Dâru Fâris, 2021).

İşte *Esâsü'l-İktibâs*, Nasîrüddin Tûsî'nin Farsça kaleme aldığı orta hacimde bir mantık eseridir. İbn Sînâ'nın *Şifâ*'sının mantık kısımlarını kendine model alan, bu kısımların geniş ve güzel bir özetini, özünü-lübbünü sunan, ilaveten Tûsî'nin özgün yorumları, tespitleri ve tasniflerini içeren; mütekaddimun ve müteahhirun mantıkçıların kayda değer katkılarını kendisinde derç eden bu eser, İslam mantık tarihinin şaheserlerinden biridir. İbn Sînâ'nın meşhur hacimli eseri *Şifâ*'nın mantık kısımları, *İsâgûcî* ile birlikte *Organon* mantık külliyatı gibi dokuz kitaptan oluştuğu için onu model alan *Esâsü'l-İktibâs* da mantığın tüm konularını ayrıntılarıyla ve örnekleriyle dokuz ana bölüm (makale) altında toplayan güçlü ve yetkin bir kaynak kitap hüviyetindedir.

Osmanlı kadısı ve Şeyhülislâmı Molla Hüsrev (ö. 885/1480) bu eseri, Arapça üzerinden ilim tedarik eden ulema ve talebelerin de istifade edebilmesi için büyük Osmanlı hükümdarı Fatih Sultan Mehmed'in (ö. 886/1481) emrine imtisalen Farsçadan Arapçaya tercüme etmiş ve bu tercümesini Sultan'a ithaf etmiştir.⁵

Müellif Nasîrüddin et-Tûsî:

Esâsü'l-İktibâs'ın müellifi olan Ebû Ca'fer Nasîrüddin Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî, hicrî 597, milâdî 1201 tarihinde dünyaya gelmiş ve ilk eğitimini Tûs ve Nişabur'da almıştır. İbn Sinacı silsileden olan Feridüddin Dâmâd'dan (ö. 1221) Nişabur'da ders alan Tûsî, İbn Sînâ'nın meşhur eseri *el-İşârât ve't-Tenbîhât*'ı bu hocasından okumuştur. Aklî ilimlerdeki hocalar silsilesi Feridüddin

⁵ Molla Hüsrev, *Tercemetü Esâsi'l-İktibâs fi'l-Mantuk*, nşr. Hasan eş-Şâfiî ve Muhammed Sâid Cemâlüddin, (Kahire: el-Meclisu'l-A'la li's-Sekâfe, 2004), 1: 54; Ferhat Koca, "Molla Hüsrev", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 30 (İstanbul: TDV Yay. 2005), 253.

Dâmâd, Ebû Ali Sadreddin Muhammed b. Hârisân es-Serahsî, Efdalüddin Gîlânî, Ebü'l-Abbas Fazl b. Muhammed Lûkerî, Behmenyâr b. Merzûbân üzerinden İbn Sînâ'ya kadar; naklî ilimlerdeki hocalar silsilesi de babası Muhammed b. Hasan, Fazlullah b. Ali b. Abdullah el-Hasenî er-Râvendî, Ebû Ca'fer et-Tûsî, Şerîf el-Murtazâ şeklinde sıralanır.⁶

İlhanlı hükümdarı Hülâgû'nün (ö. 1265) himayesi altında ilmî faaliyetlerini yürüten Tûsî, Merâğa'da inşa edilen rasathânenin kurulmasına öncülük etmiştir. Merâğa Rasathânesi, astronominin yanında aklî ve dinî ilimlerde çalışmalarını yürüten âlimlerin de bulunduğu bir kurumdur. Kutbüddîn-i Şîrâzî (ö. 1311) ve Necmüddîn Kâtibî gibi felsefe, kelâm ve mantık; Müeyyidüddin el-Urdî ed-Dîmaşkî (ö. 1266) gibi geometri ve astronomi; Fahreddîn el-Merâgî (ö. 1268) ve Muhammed b. Ebi's-Şükr el-Mağribî el-Kurtubî (ö. 1283) gibi matematik; Fahreddîn-i Ahlâtî (ö. 13. yüzyıl) gibi tıp alanında uzman kişiler bu rasathâne faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Tûsî, bu gibi âlimlerin katkılarıyla, en önemli eserlerinden birisi olan *Zîc-i İlhânî*'yi bu rasathâne kaleme almıştır.⁷

Pek çok farklı sahada, daha sonra üzerine çokça çalışma yapılacak olan eserler kaleme alan Tûsî, bilim, felsefe ve mantık bakımından son derece verimli bir yüzyıl olan hicrî 7. yüzyıl, miladî 13. yüzyılın İbn Sînâcı büyük düşünürüdür. Onun kıymetli eserleri arasından felsefe, kelâm ve mantığa dair şöyle bir seçki yapmak mümkündür: *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbîhât* (*Hallü Müşkilâti'l-İşârât*), *Ahlâk-ı Nâsirî*, *Musâri'u'l-Musâri'*, *Ta'dilü'l-Mi'yâr fî Nakdi Tenzili'l-Efkâr*,

⁶ Agil Şirinov, "Nâsirüddin Tûsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 41, (İstanbul: TDV Yay., 2012) 437.

⁷ Murat Demirkol, *Tûsî'nin İbn Sina Savunması*, (Ankara: Fecr Yay., 2010), 21-24.

*Tecrîdü'l-Mantık, Tegrîdü'l-İ'tikâd, Telhîsu'l-Muhassal, Kavâ'idü'l-Akâ'id.*⁸

Merâga'daki faaliyetlerini sürdüren Tûsî, Bağdat'a yaptığı bir seferde 18 Zilhicce 672, 25 Haziran 1274 tarihinde vefat etmiştir.⁹

Mütercim Molla Hüsrev:

eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye'de Taşkoprîzâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561), Molla Hüsrev'in adını Mehmed b. Ferâmurz olarak verir; babasının Varsak beylerinden (*min Ümerâ'il-Ferâsiha*) ve aslen Rum diyarından (*Rûmiyyü'l-Asl*) olduğunu belirtir.¹⁰ Bu ifadelerden babasının, Rum vilâyeti şeklinde anılan Sivas-Tokat arasında bulunan ve bir Türkmen boyu olan Varsak kabilesi beylerinden olduğu anlaşılmaktadır.¹¹ Doğum tarihi kesin bilinmemekle birlikte 1480'de vefatı dikkate alındığında Molla Hüsrev'in 1400'den sonra doğmuş olduğu söylenebilir.¹²

Bütün eğitimini Osmanlı eğitim sistemi içerisinde tamamladığı anlaşılan Molla Hüsrev, memleketindeki ilk eğitiminden sonra Bursa'da Molla Fenârî'nin (ö. 1431) oğlu Bursa Kadısı Yûsuf Bâlî'den icâzet almıştır. Edirne'de Sa'deddin Taftazânî'nin (ö. 1390) öğrencilerinden Burhâneddin Haydar Herevî (ö. 1476) ile Molla Yegân

⁸ Murat Demirkol, Tûsî'nin 169 adet eserini tespit etmiştir; bkz., Demirkol, *Tûsî'nin İbn Sina Savunması*, 25-33.

⁹ Şirinov, "Nâsiruddin Tûsî", 437.

¹⁰ Taşkoprîzâde Ahmed Efendi, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*, haz. Muhammet Hekimoğlu, (İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 200.

¹¹ Molla Hüsrev üzerine kıymetli çalışmalar yapmış olan Ferhat Koca, biyografik kaynaklardaki sorunları delilleriyle çözüme kavuşturmuş ve onun *Dürrü'l-Hukkâm* adlı eserinin sonunda kendi adını açıkça Mehmed b. Ferâmurz (Ferâmerz) b. Ali olarak belirttiğini ifade etmiştir. Bkz., Ferhat Koca, "Molla Hüsrev'in Hayatı, Eserleri ve Kişiliği", *Uluslararası Molla Hüsrev Sempozyumu (18-20 Kasım 2011 Bursa)*, 23; Ayrıca bkz., Molla Hüsrev, *Dürrü'l-Hukkâm fî Şerhi Gureri'l-Ahkâm*, (İstanbul: Şirket-i Sahafiyeye-i Osmaniyye, 1319/1901-02) 2: 453.

¹² Koca, "Molla Hüsrev'in Hayatı", 26.

(ö. 1461 civarı) ve Şeyh Hamza gibi Osmanlı âlimlerinden de ders okumuştur.¹³

Taşköprizâde resmî görev olarak ilkin Molla Hüsrev'in Edirne'de Şah Melek Medresesinde müderris olduğunu zikretmektedir. Ardından aynı şehirde bulunan Çelebi (Halebiyye) medresesinde müderrislik yapan kardeşinin olduğunu belirtmektedir.¹⁴ Molla Hüsrev'e, kardeşinin vefatından sonra 839 yılında (1435-36) bu Çelebi (Halebiyye) Medresesi müderrisliği verilmiştir. Molla Hüsrev'in Bursa'daki Yeşil Medresede de müderrislik yaptığı belirtilmektedir. Osmanlı padişahı II. Murad'ın, saltanatı oğlu Mehmed'e terk etmesi sırasında (848/1444) kazaskerliğe getirilmiştir. II. Murad'ın yeniden tahta oturmasının (850/1446) ardından Molla Hüsrev'in Edirne kadısı olduğu tahmin edilmektedir. İstanbul'un fethi sırasında Molla Hüsrev'in, II. Mehmed'i destekleyen grupta yer aldığı bilinmektedir. Fethin ardından camiye çevrilen Ayasofya'nın yanında hemen faaliyete başlatılan (857/1453) Ayasofya Medresesi'nin ilk müderrisi olarak Molla Hüsrev tayin edilmiştir. İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey'in h. 863/m. 1459'de vefatı üzerine de İstanbul kadılığına getirilen Molla

¹³ Koca, "Molla Hüsrev'in Hayatı", 26. Koca, adı geçen çalışmasında Osmanlı uleması ile ilgili önemli bir tespit yapmaktadır: "Osmanlı âlimleri genel olarak, temel eğitimlerini Osmanlı ülkesinde alıp ihtisasını dışarıda yapanlar, bütünüyle memlekette yetişenler ve başka ülkelerde yetişip mütehasıs olarak dışarıdan Osmanlı'ya gelenler olmak üzere üç gruba ayrılabilir. İznik medreselerinde müderrislik yapan Dâvûd el-Kayserî (ö. 751/1350) ve Bursa medreselerinin meşhur müderrislerinden Molla Fenarî (ö. 834/1431) eğitimlerinin bir kısmını memleketlerinde yaptıktan sonra ihtisas için Kahire'ye gitmişlerdir. Hızır Bey, Molla Yegân (ö. 878/1473) ve Molla Hüsrev gibi şahsiyetler ise bütünüyle Osmanlı eğitim ve öğretim sisteminin eserleridir. Molla Gürânî ve Ali Kuşçu (ö. 879/1474-1475) gibi bazı âlimler ise, tahsil hayatlarının tamamını Anadolu dışında tamamlayıp, çeşitli davetlerle Osmanlı'ya dışarıdan gelmiş olan âlimlerdir." Koca, "Molla Hüsrev'in Hayatı", 45.

¹⁴ Taşköprizâde, *Şakâyyık*, 200.

Hüsrev'e ayrıca Galata ve Üsküdar kadılıkları görevleri de verilmiştir. Bursa'da kendi yaptırdığı Molla Hüsrev Medresesi'nde de müderrislik yapan Molla Hüsrev'in Bursa kadılığı da yaptığı kaynaklarda zikredilmektedir. Nihayet 878 yılından (1473-74) biraz sonra "İstanbul Müftülüğü" ve "Şeyhülislâmlık" adlarıyla anılan Fetva Makamı'na atanan Molla Hüsrev, vefatına kadar (ö. 885/1480) bu makamda kalmıştır.¹⁵ Dolayısıyla Molla Hüsrev, Osmanlı devletinin Şeyhülislâmları arasında da yer almıştır ki şeyhülislâmlık Osmanlılar'da ilmiye teşkilâtının en başındaki âlimin unvanı olarak kullanılıyordu.¹⁶ Hülâsa Molla Hüsrev Sahn müderrisliği, Ayasofya müderrisliği, bilâd-ı selâse (Bursa, Edirne ve İstanbul) kadılıkları, Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri, sultanın hocalığı ve İstanbul müftülüğü (Şeyhülislâmlık) gibi üst düzey mansıplarla görevlendirilmiş büyük bir Osmanlı âlimidir.¹⁷

Molla Hüsrev, uzun yıllar müderrislik yaptığı için pek çok öğrenci de yetiştirmiştir. Bunlar arasında Molla Muhyiddin Mehmed Manisalıoğlu (ö. 1483), Fenârî Hasan Çelebi (ö. 1486), Molla Hasan Samsûnî (ö. 1486), Yûsuf b. Cüneyd et-Tokadî (ö. 1496-97), Kemâleddîn İsmâil Karamânî (ö. 1514) ve Zenbilli Ali Cemâlî Efendi (ö. 1526) gibi âlimler bulunmaktadır.¹⁸

Molla Hüsrev, ilmî faaliyetleri içinde kaleme aldığı pek çok kıymetli çalışmayla da öne çıkmaktadır. Bunlar arasında en yaygın olanlardan birisi fıkıh usulüne dair *Mirkâtü'l-Vusûl ilâ İlmi'l-Usûl*

¹⁵ Koca, "Molla Hüsrev", 252-254; Koca, "Molla Hüsrev'in Hayatı", 27-33.

¹⁶ Mehmet İpşirli, "Şeyhülislâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 39, (İstanbul: TDV Yay., 2010), 91-96.

¹⁷ İmam Rabbânî Çelik, "XV. yy. Osmanlı Düşüncesinde Telvîh Hâşiyeleri: Teklife Dair Tartışmalar" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2020), 53.

¹⁸ Koca, "Molla Hüsrev'in Hayatı", 44.

isimli eserine yine kendisinin yazmış olduğu *Mir'âtü'l-Usûl fi Şerhi Mirkâti'l-Vusûl* isimli şerhidir. Bu şerh üzerine sonrasında pek çok haşiye çalışması yapılmıştır. Yine fûru-i fıkıhla ilgili yazmış olduğu *Gureru'l-Ahkâm*'a kendisinin yazmış olduğu *Dürerü'l-Hükkâm fi Şerhi Gureri'l-Ahkâm* isimli şerh çalışması üzerine de pek çok çalışma yapılmıştır. Onun daha fazla şöhret bulan bu iki çalışmasından başka Kâdı Beyzâvî'nin *Envâru't-Tenzîl* isimli tefsiri üzerine yazmış olduğu *Hâşiye 'alâ Envârî't-Tenzîl li'l-Beyzâvî* haşiyesi, Teftâzânî'nin *Telvîh*'ine yazmış olduğu *Hâşiye ale't-Telvîh* ve *Mutavvel*'i üzerine yazmış olduğu *Hâşiye 'ale'l-Mutavvel* çalışmaları; Pezdevî'nin (ö. 1089) usulüne yazdığı *Şerhu Usûli'l-Pezdevî* isimli şerhi; yine İbnü'l-Hâcib'in fıkıh usulüne dair yazdığı *Muhtasarü'l-Müntehâ* isimli eseri üzerine Seyyid Şerif'in yazmış olduğu haşiye çalışmasının belli bölümleri üzerine yapmış olduğu *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Muhtasar li's-Seyyid Şerîf* çalışması; kölelik hukukuna dair kaleme aldığı ve çokça tartışılan *Risâle fi'l-Velâ* isimli risalesi; çeşitli ilimler ve eserler hakkındaki görüşlerini, sorular ve cevapları dile getirdiği *Nakdü'l-Efkâr fi Reddi'l-Enzâr* isimli çalışması ve bunun devamı niteliğindeki *Kâşifetü's-Şübühâti'l-Aleviyye* isimli eseri; makalemizde incelediğimiz *Esâsü'l-İktibâs Tercümesi* ve *Vasiyetnâme* isimli vasiyet türündeki eseri zikredilebilir.¹⁹

Kaynaklarda, Fâtih Sultan Mehmed'in Molla Hüsrev'e karşı büyük saygı ve sevgi beslediği ve onun için, “Zamanın Ebû Hanîfe'sidir” dediği rivayet edilir; halkın da ona saygı ve hürmet gösterdiği belirtilmektedir.²⁰ Osmanlı hukuk tarihinin en önemli

¹⁹ Koca, “Molla Hüsrev'in Hayatı”, 36-43.

²⁰ Taşköprizâde bu durumu şöyle ifade eder: “Cuma günleri Ayasofya Camii'ne girdiğinde camide bulunanların tamamı onu ayakta karşılar ve mihraba kadar yol

simalarından olan ve padişahın huzurunda yapılan ilmî tartışmalarda ‘reîsü’l-ulemâ’ sıfatıyla hakemlik yapan²¹ Molla Hüsrev başta fıkıh ve usûl-i fıkıh olmak üzere tefsir, Arap dili ve edebiyatı, şiir ve hat sanatı gibi alanlarda eser vermiştir. Fıkıh usulüne dair *Mir’âtü’l-Usûl*’ü ve füru-i fıkha dair *Dürrü’l-Hükkâm*’ı ile bunların bazı şerh ve hâşiyeleri Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Ayrıca *Dürrü’l-Hükkâm* Osmanlı döneminde şer‘î hukuk sahasında hâkimlerin ihtilâfları çözerken başvurdukları yarı resmî bir hukuk kaynağı işlevi görmüştür.²²

Molla Hüsrev, İstanbul’un fethi sonrası, şehrin ilmî ve kültürel açıdan imarında Fatih Sultan Mehmed riyasetinde aktif görev almıştır. Medreselerin müfredatının belirlenmesinde yetkili olan komisyonda bulunmuştur. Fâtih Sultan Mehmed tarafından İstanbul’da 867’de (1463) kurulmaya başlayan ve inşası 875 (1474) yılında tamamlanan Sahn-ı Semân isimli sekiz yüksek dereceli medresenin müfredatını, âlim bir zât olan Vezîriâzam Mahmut Paşa ve Ali Kuşçu (ö. 1474) ile birlikte Molla Hüsrev’in belirlediği ileri sürülmektedir.²³ Bunlara ek olarak Molla Hüsrev, medreselerde okutulacak bazı temel metinleri

açardı. Mihrabın yanında namaz kılarken Sultan Mehmed de yerinden onu izler, onunla gurur duyar ve vezirlerine, “Bakın, o bu devrin Ebû Hanifesidir” derdi.” Bkz., Taşköprizâde, *Şakâyık*, 202.

²¹ Molla Hüsrev’in iki meşhur tartışmaya hakemlik yaptığı bilinmektedir. İlki, Hocazâde Muslihuddin Efendi ile Molla Zeyrek arasında yapılan burhân-ı tevhîd, burhân-ı temânü’ tartışmasıdır. İkincisi ise yine Hocazâde ile Alâeddîn Ali et-Tûsî arasında yapılan Tehâfütler tartışmasıdır. Her ikisi de eser verilmesiyle sonuçlanan bu tartışmalarda Hocazâde daha başarılı bulunmuştur. Bkz., Koca, “Molla Hüsrev’in Hayatı”, 47-48.

²² Koca, “Molla Hüsrev”, 253.

²³ Fahri Unan, “Sahn-ı Semân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 35, (İstanbul: TDV Yay., 2008), 532-534.

bizzat padişahın emriyle kaleme almıştır; bunların başında kuşkusuz *Dürer* ve *Mir'at* gelmektedir.²⁴

Fatih dönemi ilim hayatı açısından belki de en önemli faaliyet, bu Sahn-ı Semân medreselerinin açılmasıdır. Sekiz medrese, bunlara hazırlık konumunda talebe yetiştiren sekiz Tetimme (*Mûsile-i Sahn*) medresesi ve bir Dâru't-ta'lim'den ibaret olan bu kurum, dönemin en yükseköğretim kurumu olarak iş görmüştür.²⁵

Fatih Dönemi İlmî Faaliyetleri:

Osmanlı Devleti'nde “kendini yenileyebilen” bir ilmî ortamın oluşması ve bir sisteme kavuşması, 15. yüzyılla başlayan bir süreç içinde değerlendirilir. Özellikle bu asrın ikinci yarısında İstanbul'un fethinden itibaren imparatorluk idealinin hayata geçmesiyle ulema mansıplarının ve medreselerin devlet bürokrasisinde belirli bir hiyerarşik düzen içinde ele alınmaya başlaması, bu ilmî sistemin güçlenerek devamlılığını sağlamıştır.²⁶

İstanbul'un fethinden sonra çok sayıda medresenin kurulup himaye edilen ulema sayısının artmasıyla âlimleri belirli bir hiyerarşi

²⁴ Molla Hüsrev'in bizzat kendi istinsahıyla Fatih Sultan Mehmed'e sunmuş olduğu *Gurerü'l-Ahkâm* ve *Risâle fî Usûli'l-Fıkh* isimli eserlerini içeren kıymetli bir müellif nüshası Topkapı III. Ahmed nr. 1032'de kayıtlıdır. Molla Hüsrev, *Gurerü'l-Ahkâm*, Süleymaniye Ktp., Topkapı III. Ahmed, nr., 1032/1, 3b-152b; Molla Hüsrev, *Risâle fî Usûli'l-Fıkh* *Risâle*, Süleymaniye Ktp., Topkapı III. Ahmed, nr., 1032/2, 153b-159b). 15 Zilkade 875 (05 Mayıs 1471) tarihinde yazılan bu nüshanın başında müzehhep madalyon içinde Fatih'e sunulduğu şu şekilde ifade edilmektedir: “لرسم مطالعة سلطان البر والبحر مستخدم سلاطين الدهر السلطان أبي الفتح محمد خان ابن السلطان مراد يسر الله تعالى في الدارين جميع ما شاء وأراد”.

²⁵ Ahmet Kamil Cihan, “Fatih Dönemi İlim Hayatı ve Hocazâde”, (*Uluslararası Hocazâde Sempozyumu, Bursa, Ekim 22-23, 2010*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2011), 69. s. 59-85; Unan, “Sahn-ı Semân”, 532-533.

²⁶ Abdurrahman Atçıl, “Mobility of Scholars and Formation Self-Sustaining Scholarly System in the Lands of Rûm during the Fifteenth Century”, *Islamic Literature and Intellectual Life in Fourteenth- and Fifteenth-Century Anatolia*, ed. Andrew Peacock - Sara Nur Yıldız, (Würzburg: Ergon, 2016), 327.

içinde tanzim etme ihtiyacı doğmuş; buna binaen de Fatih Sultan Mehmed, saltanatının son yıllarında Osmanlı himâyesindeki âlimlerin terfilerini ve hiyerarşisini bir kanunname ile düzenleme yoluna gitmiştir.²⁷ Böylece ilmî faaliyetlerin kurumsallaşması, örgün eğitimin gelişip güçlenmesi ve toplumsal boyutunun yanında resmî-bürokratik boyutunun da teşekkül etmesi yönünde önemli bir adım atılmış oldu.

Fâtih döneminde, ilmi faaliyetlerde ve telif edilen eserlerde dikkat çekici bir artış yaşanmıştır.²⁸ Halil İnalçık'ın ifadeleriyle Fatih devrinin en büyük âlimleri Molla Hüsrev, Molla Gürânî, Molla Yegân, Hızır Bey ve Hocazâde Muslihuddin'dir. O dönemde yetişmiş seçkin ilim ve idare adamlarının çoğu bunların talebeleridir. Fıkıhta Molla Hüsrev, tefsirde Molla Gürânî, kelâmda Hocazâde bütün İslâm âlemince makbul eserler yazmışlardır. Kendisi de bizzat ilimle ileri seviyede meşgul olan, çeşitli ilim dallarından büyük hocalardan özel dersler alan, Arapça ve Farsçayı çok iyi seviyede bilen Fatih Sultan Mehmed, İslam dünyasının büyük ulemâsını tanır, onları kendi ülkesine getirtmeye çalışırdı.²⁹ Nitekim büyük matematik ve astronomi alimi Ali Kuşçu³⁰, Musannifek diye bilinen Alâüddîn Alî b. Muhammed eş-Şahrûdî (ö. 1470)³¹, bu

²⁷ Abdurrahman Atçıl, *Âlimler ve Sultanlar*, çev. Gürzat Kami, (İstanbul: Klasik Yay., 2019), 66-67.

²⁸ Fatih Döneminde verilen önemli eserlerin listesi için bkz., Cihan, "Fatih Dönemi İlim Hayatı", 71.

²⁹ Halil İnalçık, "Mehmed II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 28, (Ankara: TDV Yay., 2003), 406.

³⁰ Taşkoprîzâde, Fatih Sultan Mehmed'in Ali Kuşçu'nun İstanbul'a gelişinde özel hizmetçiler tahsis edip merasim düzenlediğini, onun büyük kalabalık ve ihtişamla ve maiyetinde ailesi, yakınları ve talebeleriyle payitahta geldiğini; Sultanın Ali Kuşçu'ya Ayasofya medresesini tahsis ettiği ve maiyetindeki yaklaşık iki yüz kişiye de çeşitli mansıplar verdiğini belirtir. Bkz., Taşkoprîzâde, *Şakâ-yık*, 270-272. Ayrıca bkz., Cengiz Aydın, "Ali Kuşçu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 2, (İstanbul: TDV Yay., 1989), 408-410.

³¹ M. Kâmil Yaşaroğlu, "Musannifek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 31, (İstanbul: TDV Yay., 2006), 239-240.

çalışmalar sonucu farklı beldelerden İstanbul'a gelen alimlerden öne çıkanlardır.³²

Fatih Sultan Mehmed, medreseleri bizzat teftiş eder, dersleri dinler ve ödül verirdi. Sarayda, seferlerde, yolda, sünnet düğünü gibi toplantılarda ilmî tartışmalar yaptırır. Zamanının ilmî ve felsefî meseleleri üzerinde âlimleri tartışmaya ve eser vermeye teşvik etmiş; Seyyid Şerîf el-Cürcânî ile Teftâzânî arasında ulemâyı ikiye ayıran ünlü tartışmayı tazelemiştir.³³ Fatih'in, âlimlerin ilmî rekabet içinde olmalarını, entelektüel ilgi alanlarını genişletmelerini önemseydi; beldesindeki âlimlerle övünmeyi sevdiği ve her fırsatta teşvik ettiği pek çok ilmî münazara ve rekabet ile güçlü eserlerin telifine vesile olduğu görülmektedir.³⁴

Fatih Sultan Mehmed'in bizzat himaye edip teşvik ettiği bu ilmî hareketlilik, pek çok telif eserin kaleme alınması yanında **tercüme** faaliyetlerinde de kendisini göstermiştir.³⁵ Fâtih'in, Trabzonlu Rum

³² Ahmet Kamil Cihan, bu isimlere ilaveten Fatih zamanında gelen ilim adamlarından Molla Alâeddîn Arabî (ö. 1496), Hekim Kutbeddin, Hekim Şirvânî, Hekim Atâullah Acemî, Hekim Lârî ve Hekim Arab'ın isimlerini verir. Bkz., Cihan, "Fatih Dönemi İlim Hayatı", 68.

³³ İncalcık, "Mehmed II", 406. Seyyid Şerîf el-Cürcânî ile Teftâzânî arasındaki sonraki ulema arasındaki tartışmanın, Teftâzânî'nin *Telvîh*'i üzerine yazılan haşiyeler merkezinde ve ağırlıklı olarak Fatih döneminde yoğunlaşan önemli bir örneği için bkz., Çelik, "XV. yy. Osmanlı Düşüncesinde Telvîh Hâşiyeleri: Teklîfe Dair Tartışmalar". Molla Hüsrev'in de yazmış olduğu *Telvîh Haşiyesi* ile bu tartışmaya dahil olduğu görülmektedir.

³⁴ Çelik, "XV. yy. Osmanlı Düşüncesinde Telvîh Hâşiyeleri", 54-55.

³⁵ Bizzat Fatih Sultan Mehmed'e sunulmak üzere yazılan ve genelde başında müzehhep bir madalyon içinde onun mütalaası için yazıldığına dair kalıp ifadelerin bulunduğu, telif, tercüme veya bir nevi bilimsel neşir gibi istinsah edilmiş pek çok değerli eser günümüze ulaşmıştır. Bu şekilde Sultan'ın mütalaası için sunulduğu açıkça ifade edilen ve çoğunluğu madalyonlu olan 200'e yakın yazma nüsha tespit edilmiştir. Fatih dönemi ilmî hareketlilik hakkında fikir vermesi bakımından bunlara Fatih'in bizzat başlattığı ilmî tartışmaların ürünleri olan eser ve risaleleri; Fatih'e sunulmasa da ithaf edilmiş olan eserleri, Fatih'in özel kütüphanesinde okunmak için istinsah edilen eserleri ve İstanbul, Bursa, Edirne başta olmak üzere

âlimi Amiroutzes ile oğluna Batlamyus'un kitabını Arapçaya tercüme ettirdiği ve bir dünya haritası yaptırdığı kayıtlarda geçmektedir.³⁶ Eski Yunan ve Roma kültür mirasıyla da yakından ilgilendiği ve bu dillerde yazılmış bazı eserleri hem kütüphanesine kazandırmak hem de tercüme ettirmek için bazı teşebbüslerde bulunduğu bilinmektedir.³⁷

Ancak Fatih Sultan Mehmed, öncelikle İslam dünyasının iki yaygın bilim dili olan, dolayısıyla eserlerin çoğunun bu dillerde yazıldığı Arapça ile Farsça arasında tercüme yaptırılmış; özellikle otorite metinler haline gelmiş önemli eserleri Arapçadan Farsçaya veya Farsçadan Arapçaya tercüme ettirmiştir. Bu noktada Fatih'in, kaynak eserlerin, ulema ve talebeler arasında daha fazla yaygınlık kazanmasını, iki dilden de okunarak içeriklerine nüfuzun artırılmasını hedefleyerek tercümelerini bizzat kendisinin istediği ve alimlere sipariş ettiği görülmektedir.

Bu hususta önemli ve çarpıcı bir örnek olarak onun, İstanbul'un ilk kadısı olan Osmanlı âlimi Hızır Bey'e (ö. 863/1459)³⁸ Sirâceddin el-Urmevî'nin (ö. 682/1283), mantık, tabîyyat ve ilahiyat bölümlerini içeren meşhur eseri *Metâliu'l-Envâr*'ı Arapçadan Farsçaya tercüme ettirmesi zikredilebilir.³⁹ Hızır Bey, h. 862 (1458) yılında tamamlayıp

bizzat faaliyetleri takip edilen medreselerde talebelerin istifadesi için istinsah edilen eserleri de eklemek mümkündür.

³⁶ İnalçık, "Mehmed II", 406.

³⁷ İsmail E. Erünsal, "Fatih Sultan Mehmed'in İlgi Duyduğu Kitaplar ve Kütüphanesi", *Düştün Fethe İstanbul*, (İstanbul: Üsküdar Belediyesi Başkanlığı Kültür Yayınları, 2015), 204-205.

³⁸ Hızır b. Celâleddin b. Ahmed es-Sivrihisârî (ö. 863/1459), Bkz., Mustafa Said Yazıcıoğlu, "Hızır Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 12, (İstanbul: TDV Yay., 1998), 413-415.

³⁹ Hızır Bey'in, vefatından bir yıl önce, h. 862 (1458) yılında tamamlayıp Fatih'e sunmuş olduğu bu çevirinin bir nüshası, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Süleymaniye kütüphanesi, Ayasofya koleksiyonu, nr. 2488'de bulunmaktadır.

Fatih'e sunmuş olduğu tercümesinin başına yazmış olduğu girişte bu durumu açıkça ifade etmekte ve doğrudan Fatih'in emriyle söz konusu tercüme çalışmasını yaptığını ve tercümeyle neyin hedeflendiğini şöyle ifade etmektedir:

“(1b) Göklerden gelen vahiy gibi itaat etmesi vacip ve Yaratıcının emri gibi güç yettiğince uyulması gerekli olan işaret-i şahâne ve irade-i padişâhâne ... (Şiir)... (2a) Cihanın sığınağı olan yüce cihetten, saltanatın nurlu ufkundan bu zayıf duacıya Kadı Sirâceddin Urmevî'nin *Metâli'* metnini Arapçadan Farsçaya tercüme emri iletildi. (2b) Sultan'ın Arap dilini bilmede bir aczi ve eksigi olduğu için değil bilakis o “biz ona kuşdilini öğrettik” kıssasındaki Süleyman gibi onu bilmektedir; öyleyse kullanılan diller ona nasıl gizli kalabilir? Fakat *ibaredeki çeşitlilik, intikaldeki sürat ve çabukluğu mucip olur ve delillerin çoğalmasi medlûlün kolaylıkla anlaşılmasını sağlar.*”⁴⁰

Yine tercümede izlenmesi gereken yol hususunda da Fatih'in yönlendirmede bulunduğunu belirten Hızır Bey, buna yönelik izahında aslında Sultan'ın bu dilleri çok iyi bilmesinin ötesinde söz konusu ilimlere vukûfiyetinin de çok üst seviyede olduğunu şöyle ifade etmektedir:

“Bana bu yüce emirle, *tercüme ne kadar açık ve eserdeki lafızların yorumu ne kadar çok olursa o kadar iyi olacağı işaret edildi.* Bu da onun ilmi incelikleri ve ortaya konan hakikatleri kavramada tutuk olmasından değildir. Allah'a hamd ve minnet olsun ki aydınlık tabiatı ve keskin zekâsı öyle bir mertebededir ki nice dakik ilimlerin sırlı tarafları, ulemanın efkârına ve zekilerin nazarlarına kapalıdır da onun

⁴⁰ Hızır Bey, *Tercüme-i Metâliu'l-Envâr*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr., 2488, vr. 1b-2b.

küçük bir göz atmasıyla açılır. Bir kimse çıkıp onun huzurunda üstünlük iddiasında bulursa o, iddia sahibini hemen ilk muhaverede rüsva etme gücüne sahiptir. Şu hâlde *bu emrin sebebi faydanın çoğalması içindir ki anlam ne kadar vazih olursa o kadar faydalı ve anlaşılması kolay olur*. Bu zayıf [kul] da Ulu'l-emr'in emrine uyarak işe koyuldu. Kalpleri evirip çeviren Allah'tan dilerim ki Sultan'ın hoş hatırcı güzel bulunsun ve onun tarafından kabul görsün; bu zayıf kulun hayırla yâd edilmesine sebep olsun.”⁴¹

Bu minvalde yine Fatih'in, Kutbuddin Râzî'nin (ö. 1365) *Levâmiu'l-Esrâr Şerhu Metâli'i'l-Envâr*'ını Alâüddîn Alî b. Muhammed et-Tûsî'ye (ö. 1482) Arapçadan Farsçaya tercüme ettirmesi örnek olarak zikredilebilir.⁴² Ayrıca Musannifek'in Fatih'in emrine binaen Kâtibî'nin *Şemsiyye* risalesini Farsça şerh etmesi, muhtemelen Sultan'ın *Şemsiyye*'nin meşhur Kutbuddin Râzî şerhini de Farsçaya çevirtmek düşüncesiyle ilgili değerlendirilebilir.⁴³

Aslen Buhara'lı olup Fâtih'in İstanbul'a davet ettiği ve Ayasofya camiinde vaazlarını dinlediği, bazı tasavvufî konuları kendisiyle soru-

⁴¹ Hızır Bey, *Tercüme-i Metâliu'l-Envâr*, Ayasofya, nr. 2488, vr. 2b.

⁴² Alâüddîn Alî et-Tûsî, *Terceme-i Levâmiu'l-Esrâr*, Ayasofya 2486 ve 2487.

⁴³ Musannifek Alâüddin Ali b. Muhammed eş-Şahrûdî el-Bistâmî, *Şerhu'r-Risâleti's-Şemsiyye bi'l-Fârisiyye*, Ayasofya 2557, 1b-260a. Bizzat müellifi tarafından yazılan ve istinsahı 20 Rebiülevvel 863 (25 Ocak 1459) yılı, Edirne olarak geçen yazma nüshanın başında Fatih'e sunulduğuna dair bir madalyon ve ithaf bulunmaktadır: “Bi-ismi'l-Sultan Mehmed Hân b. Murad Hân”. Girişte müellif sebebi telifi şöyle açıklamaktadır: “(5a) Bu fakire gökteki güneşi, nurlarının doğuşuyla (*metâli'-i envârıyla*) görünür kılan *Şemsiyye*'yi Kur'ân'ın dilinden sonra diller arasında en tatlı dil olan Farsça'ya şerh etmesi ve bu muhtasar risalenin layık olduğu şekilde ve belli bir sürede şerhinin tamamlanması yüce bir işaretle emredildi. Bu biçare fakir de cümle cihanın itaat ettiği ferman gereğince ve uyulması vacip olan emre uyarak işe koyuldum.” (Farsça tercüme hususunda Yazma Eser Uzmanı Ayşegül Okal'a teşekkürlerimi sunmak isterim.)

cevap şeklinde konuşup sohbet ettiği Ahmed-i İlähî'den (ö. 16. yy)⁴⁴ de Padişah, Sadreddin Konevî'nin *Miftâhu'l-Gayb* isimli eserini Farsçaya tercüme ve şerh etmesini istemiştir.⁴⁵ Yine Fatih tıbbâ dair Hekim Ebû İbn Cezle el-Bağdâdî'nin (ö. 493/1100), Abbasi halifesi Muktedî-Biemrillâh'a (ö. 1094) ithaf ettiği ve 352 çeşit hastalığın teşhis ve tedavisine yer verdiği *Takvîmü'l-Ebdân* isimli el kitabı niteliğindeki eserini, Osmanlı hekimlerinden Muîn b. Mahmûd el-Kirmânî'ye (15. yy.) Arapçadan Farsçaya tercüme ettirmiştir.⁴⁶

Ali Kuşçu'nun Fatih'e ithaf ettiği *er-Risâletü'l-Muhammediyye fî'l-Hisâb* isimli eserinin onun Farsça *Risâle der 'İlm-i Hisâb* adlı çalışmasının ve yine Fatih'e ithaf edip sunduğu *er-Risâletü'l-Fethiyye* isimli eserinin de Farsça *Risâle fî'l-Hey'e* isimli çalışmasının Arapça

⁴⁴ Süleyman Uludağ ve Hamid Algar, "Abdullah-ı İlähî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 1, (İstanbul: TDV Yay., 1988), 110-112.

⁴⁵ Ahmed-i İlähî, *Tercüme-i Miftâhu'l-Gayb*. Konya Yusuf Ağa Ktp. nr., 414; vr.; Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa (Selimiye), nr., 278M, vr. 1b-145b Tercümenin Edremit'te yazılan müellif hattı, Konya Yusuf Ağa'daki nüshadır. Fatih'e sunulan nüsha ise Pertev Paşa'da kayıtlı olmaktadır. Bu nüshanın başında müzehhep madalyon içinde "Li-Resmî Mütâlaati's-Sultan Mehmed Hân b. Murâd Han" ibaresi bulunmaktadır. Konevî'nin tasavvuf metafiziğini ortaya koyduğu *Miftâhü'l-Gayb* isimli meşhur eserinin yegâne Farsça şerhi olan bu eserde öncelikle *Miftâhü'l-Gayb*'in Arapça metni verilmiş, ardından metnin Farsça tercümesi yapılmış, ardından da Farsça yorumlar-şerhler ilave edilmiştir. Şerhte Konevî'nin diğer eserlerinden ve Ekberî gelenekten istifade edildiği anlaşılmaktadır. Eser, edebî bir dile sahip olması ve çokça manzume kullanılması açısından *Miftâh*'in diğer şerhlerinden farklılık göstermektedir. Hakkında çok fazla bilgi bulunmayan Nakşî Melâmi-meşrep bir sufi olan Ahmed-i İlähî, 16. yüzyılın başlarında Bursa'da vefat etmiştir.

⁴⁶ Alî Yahyâ b. İsâ b. Alî b. Cezle el-Bağdâdî (ö. 493/1100), *Tercüme-i Takvîmü'l-Ebdân fî Tedbiri'l-İnsân*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr., 3587, 1b-56b. 5 Safer 863 (12 Aralık 1458) tarihinde Edirne'de bizzat mütercimî tarafından istinsah edilen bu eserden sonra, eserin Arapça aslı bulunmaktadır. Nüshanın en başında yine Fatih'e sunulduğu, müzehhep madalyon içinde " Li-resmî hizâneti Sultânî Selâfîni'z-Zamân, es-Sultan İbnu's-Sultan, Sultan Mehmed b. Murad Han" ibaresiyle belirtilmiştir. Mütercim hakkında pek bilgi bulunmamaktadır.

tercümesi şeklinde olup olmadığı tartışmalıdır.⁴⁷ Yine de hem Arapça hem de Farsça eserler kaleme alan Ali Kuşçu'nun matematiğe dair bu eserleri Fatih Sultan Mehmed'e sunarken Arapçayı tercih etmesi dikkate değerdir.

İşte *Tercemetü Esâsü'l-İktibâs* da Fatih Sultan Mehmed'in bu ilmî hareketliliğin bir ürünü olarak Farsçadan Arapçaya tercüme edilmesini emrettiği projelerden birisidir. Şimdi bunun daha ayrıntılı incelemesine geçebiliriz.

***Esâsül İktibâs*'ın Önceki Çevirileri:**

Esâsül İktibâs'ın Molla Hüsrev çevirisinden önce hicri 7-8. (miladi 13.-14. yüzyıllarda) Arapçaya çevrildiği ileri sürülmektedir. *Esâsü'l-İktibâs*'ın Farsçasının tahkikli neşrini yapan Muhammed Takî Müderris-i Razavî, Rükneddin Muhammed b. Ali el-Cürcânî'nin (ö. 14. yy.), Nasîrüddin Tûsî'nin *Esâsü'l-İktibâs* adlı eserini ve birkaç telifini daha Farsçadan Arapçaya tercüme ettiğini; ancak şahsen sözü geçen *Esâsü'l-İktibâs* çevirisini hiçbir yerde görmediğini ve bilinen hiçbir kütüphanenin kataloğunda da onun bilgilerine ulaşamadığını ifade eder.⁴⁸

Rükneddin Muhammed b. Ali Fârisî Esterâbâdî el-Cürcânî'nin hayatı hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Tûsî'nin bazı

⁴⁷ Cengiz Aydın, "Ali Kuşçu", 409. İhsan Fazlıoğlu ise Ali Kuşçu'nun *Muhammediyye* isimli eserinin esasını, onun Semerkant'ta iken yazdığı *Risâle der 'İlm-i Hisâb* adlı Farsça çalışmasının teşkil ettiğini belirtmektedir. Bkz., İhsan Fazlıoğlu, "er-Risâletü'l-Muhammediyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 35 (İstanbul: TDV Yay., 2008), 129 Adnan Adıvar ise iki eserin de öncesinde Farsça kaleme alındığını ve müellifi tarafından Arapça'ya çevrilerek Fatih'e takdim edilmiş olduğunu ileri sürer. Bkz., A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982), 48-49.

⁴⁸ Muhammed Takî Müderris-i Razavî, "Medhal", *Kitâbu Esâsü'l-İktibâs* içinde, thk. Seyyid Mîrzâ Muhammed Takî Müderris-i Razavî, (Tahran: Danişgah-ı Tahran, 1989), 36.

eserlerini Farsçadan Arapçaya çeviren el-Cürcânî'nin, bu çeviri çalışmalarının hatime tarihleri h. 697 ve 728 (miladi 1297 ve 1328) olarak kaydedilmiştir.⁴⁹ Yine onun, Tûsî'nin kelâm alanında Farsça telif ettiği *el-Fuşûl* isimli eserini, 728 (1328) yılında Arapçaya çevirdiği bilinmektedir.⁵⁰ Dolayısıyla Rükneddin Muhammed b. Ali el-Cürcânî'nin, 13. yüzyılın sonları ile 14. yüzyılın başlarında yaşamış bir âlim olduğunu söyleyebiliriz.

Tûsî'nin *Evsafü'l-Eşraf*'ını da Farsçadan Arapçaya çeviren el-Cürcânî, günümüze de ulaşan bu çevirinin önsözünde, geçmiş dönem âlimlerinden çok sayıda kitap okuduğunu ancak hiçbirinin Hâce Tûsî'nin eserleri kadar güzel telif edilmediği halde dönemin şartlarından dolayı eserlerini genelde Farsça yazdığı için Arap dünyasındaki talebeler arasında onun eserlerinin pek bilinmediğini belirtir. Dolayısıyla bu boşluğu doldurma adına Hâce'nin eserlerini Arap diline çevirmeye karar verdiğini ifade eden el-Cürcânî, ondan çevirdiği eserleri sıralarken *Esâsül İktibâs*'ı da zikretmektedir.⁵¹

Ancak maalesef Molla Hüsrev öncesi bu Arapça çevirinin günümüze ulaşmadığı anlaşılmaktadır.

MOLLA HÜSREV'İN ESÂSÜ'L-İKTİBÂS TERCÜMESİ

Nasîrüddin Tûsî'nin İslam mantık tarihinin en önemli ve hacimli eserlerinden biri olan *Esâsü'l-İktibâs*'ını Molla Hüsrev, zikrettiğimiz

⁴⁹ Geniş bilgi için bkz., Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ Tesânîfi 'ş-Şî'a*, haz. Ali Nakî Münzevî ve Ahmed Münzevî, c.1 (Beyrut: 1403/1983), 63; c. 2, 423.. Hâce Nasîrüddin Tûsî'nin zamanına yakın bir dönemde yaşayan ve Tûsî için Efdalü'l-muhakkikin, Reîsü'l-ulema ve'l-hükema gibi sıfatlar kullanan Cürcânî, kendisinden önceki âlimlerin çok sayıda kitaplarını mutalaa ettiğini ancak hiç birinin kelimada Hâce kadar başarılı olmadığını ileri sürmektedir. Bkz., Merkez-i Büzürg-i İslâmî, "Cürcânî, Rükneddin", *Dânişnâme-i Büzürg-i İslâmî*, c. 17, 6490. Erişim 12.06.2021, <http://lib.eshia.ir/23022/17/6490>.

⁵⁰ Sirinov, "Nâsirüddin Tûsî", 439-440.

⁵¹ Müderris-i Razavî, "Medhal", *Kitâbu Esasü'l-İktibas* içinde, 36 (dipnotta).

üzere Fatih Sultan Mehmed'in emriyle Farsçadan Arapçaya tercüme etmiştir. Molla Hüsrev de bizatihi, tercümesinin mukaddime kısmında bu durumu açıkça ifade etmektedir. İlmin ve irfanın önemi ve değerine atıftan sonra, ilimler arasında mantığın öncü (*reîs*) konumuna vurgu yaparak çevirisine giriş yapan Molla Hüsrev, mantık alanında pek çok kitap telif edilmiş, hacimli pek çok eser verilmiş olsa da hiçbirisinin hakîm, muhakkik, mudakkik filozof, mütekaddimûn hukemânın hâtemi, müteahhir fuzelânın mercii, Hâce Nasîruddin Tûsî'nin *Esâsü'l-İktibâs*'ı gibi meşhur olmadığını belirterek şöyle demektedir:

“Zira bu, ulu bir kitaptır; dalgalı coşkun bir denizdir; mütekaddimûn ve müteahhirûn'un fikirleriyle donanmış ve dopdoludur; muğalatacıların şüphelerinden ve bozguncuların şeklerinden beri ve uzaktır; onda *Şifâ*'nın incileri ve özü, eksiksiz dürülmüş, geriye ancak sedefleri ve kabukları kalmıştır; bu yüzden türünde güzelliğin zirvesine erişmiştir.”⁵²

İşte *Esâsü'l-İktibâs*'ın bu değerine binaen Fatih Sultan Mehmed'in eseri kendisinden Arapçaya çevirmesini emrettiğini belirten Molla Hüsrev, Sultan'a övgü ifade eden bir şiirden sonra, hemen onun emrine imtisalen, eseri Arapçaya çevirdiğini şöyle ifade eder:

“Bundan dolayı emrine itaat edilen, hilafına ise güç yetirilemeyen, Yüce Sultan, Ulu Hakan ... (*Şiir*)... Sultan Mehmed Han b. Sultan Murad Han b. Sultan Mehmed, -Allah Teâlâ yeryüzü hilafetinde onun mülkünü ve saltanatını ebedî kılsın; iyilik ve ihsanını alemlere yaysın, bana onu (*Esâsü'l-İktibâs*'ı) Arapça lafızlarla tercüme etmemi emretti; çünkü her iki dilde de son derece yetkin (kemâl-i rusûh

⁵² Molla Hüsrev, *Esâsü'l-İktibâs*, 27.

sahibi) olmasına ve her iki dilin inceliklerini keşfetmede behresi olmasına rağmen onun Arapçadan aldığı haz (pay), Farsçadan aldığından daha fazladır. Ben de elbette onun şerefli emrine uydum, yüce hükmüne imtisal ettim ve bu değerli faydalara, latif lafızlar ve ibareler giydirdim; bu nadide incilere kaftanlar kuşandırdım; onu nefis cevherler ve kıymetli mücevherler ile nakışladım... Allah'a hamdolsun o (tercüme), kendisinden nurlar saçılan yapraklı bir ağaç gibi oldu; doğrusu kendisinden nurların parıldadığı ışıklı güneş gibi oldu ve O'nun (Fatih'in) yüce cenabına onu hediye kıldım; doğrusu O'nun ulu kapısının hizmetine sundum.”⁵³

Molla Hüsrev, bundan sonra dua cümleleriyle tercüme yapmış olduğu girişi bitirmiş ve müellif Tûsî'nin girişle birlikte eserin tercümesine başlamıştır. Hızır Bey'in *Metâli*'yi Farsçaya tercümesinin girişinde de Molla Hüsrev'in *Esâsü'l-İktibâs*'ı Arapçaya tercümesinin girişinde de ortak olan noktalardan biri Fatih Sultan Mehmed'in hem Arapçayı hem de Farsçayı çok iyi bildiği, bu eserlerin içeriğine de son derece vakıf olduğudur.⁵⁴ Yine her ikisi de tercümelerinin giriş kısmında iki sütun halinde Fâtiḥ'e övgü dolu şiirler yazmışlardır.

***Esâsü'l-İktibâs*'ın Telif Tarihi:**

Hızır Bey, tercümesini 1458 (h. 862) yılında tamamlamıştı. Molla Hüsrev'in tercüme tarihini belirlemeden önce müellif Tûsî'nin *Esâsü'l-İktibâs*'ı telif ediş tarihini belirlemek yerinde olacaktır.

⁵³ Molla Hüsrev, *Esâsü'l-İktibâs*, 27-28.

⁵⁴ Erünsal, Fatih'in, Arapça ve Farsça yanında Grekçe ve İtalyanca da bildiğinin nakledildiğini ifade etmektedir. Eski Yunan ve Roma'nın kültür mirasıyla da yakından ilgilendiği ve bu dillerde yazılı bazı eserleri hem kütüphanesine kazandırmak hem de tercüme ettirmek için bazı teşebbüslerde bulunduğu bilindiğini belirtir. Bkz., Erünsal, “Fatih Sultan Mehmed'in İlgi Duyduğu Kitaplar”, 204-205.

Müderriş Razavî'nin on bir adet yazmaya dayanarak tahkikini yaptığı Farsça *Esâsü'l-İktibas* neşrinde, İnan'da bulunan en eski nüsha olarak tespit ettiği Meclis-i Şûrây-i Millî kütüphanesi, no. 4929'da kayıtlı olan nüsha, tahkike esas kabul edilmiştir. İstinsah tarihi 11 Safer 843 (24 Temmuz 1439) olan ve 295 varaktan oluşan nüshanın sonunda müstensih Muallim Zîyâ, Tûsî'nin *Esâsü'l-İktibâs* kitabını telif (*tasnif*) tarihi olarak 22 Cemazeyilahir 642 (25 Kasım 1244) tarihini vermektedir.⁵⁵

Dolayısıyla bu kayda dayanarak, 11 Cemâziyelevvel 597'de (17 Şubat 1201)'da doğduğu bilinen Tûsî'nin⁵⁶, *Esâsü'l-İktibâs*'ı 43 yaşında iken 22 Cemazeyilahir 642 (25 Kasım 1244) tarihinde kaleme aldığı söylenebilir. Tûsî üzerine önemli çalışmalar yapmış olan Razavî'nin tespitlerine göre Tûsî *Esâsü'l-İktibâs*'ı, yine onun oldukça meşhur olan eserleri *Ahlâk-ı Nâsirî* ve *Şerhu'l-İşârât*'tan sonra kaleme almıştır.⁵⁷

***Esâsü'l-İktibâs*'ın Tercüme Tarihi:**

Molla Hüsrev'in ise *Esâsü'l-İktibâs* çevirisini hicri 869 yılı Safer ayında (miladi Ekim 1464) tamamladığını söyleyebiliriz. Zira ileride mütercim nüshalarının tanıtımlarıyla ilgili yerde ayrıntılı bir şekilde bilgi verileceği üzere, söz konusu çevirinin günümüze ulaşan nüshalarından en eski tarihlisi olan ve bizzat mütercim tarafından kaleme alınan Topkapı, III. Ahmed, no. 3428'de kayıtlı nüshanın sonunda çevirinin 869 yılı Safer ayı sonlarına doğru Pazartesi günü

⁵⁵ Müderriş-i Razavî, "Medhal", *Kitâbu Esâsi'l-İktibâs* içinde, 36-37.

⁵⁶ Şirinov, "Tûsî Nasîrüddin", 437.

⁵⁷ Müderriş-i Razavî, "Medhal", *Kitâbu Esâsi'l-İktibâs* içinde, 36.

sabahı tamamlandıği ifade edilmektedir.⁵⁸ Bu da miladi olarak 20 veya 27 Ekim 1464 yılına denk gelmektedir.

Fethin ardından İstanbul'un ilk kadısı olan Hızır Bey'in vefatı üzerine (863/1459) İstanbul kadılığına getirilen Molla Hüsrev'in bu çeviriyi, kadılık görevinden beş yıl sonra, Hızır Bey'in yine Fatih Sultan Mehmed'in emriyle Urmevî'nin *Metâliu'l-Envâr*'ını (862/1458) Farsçaya çevirmesinden ise altı yıl sonra tamamladığı anlaşılmaktadır.

***Esâsü'l-İktibâs* Tercümesinin Nüshaları:**

Esâsü'l-İktibâs'ın Farsça orijinalinin pek çok yazma nüshası bulunmaktadır ve eserin tahkikli neşri de yapılmıştır.⁵⁹ Türkiye kütüphanelerinde de pek çok eski ve muhkem nüshaları bulunmaktadır.⁶⁰

⁵⁸ Molla Hüsrev, *Tercemetü Esâsi'l-İktibâs fi'l-Mantık*. Topkapı Saray Ktp., Topkapı III. Ahmed, nr. 3428, vr. 164b.

⁵⁹ Nasîrüddin Tûsî, *Kitâbu Esasi'l-İktibâs*, thk. Seyyid Mîrzâ Muhammed Takî Müderris-i Razavî, (Tahran: Danişgah-ı Tahran, 1367/1988). Neşrin ilk baskısı yine Danişgah-ı Tahran tarafından 1326 (1947) yılında yapılmıştır ve bu matbu neşirden bir nüsha Süleymaniye Kütüphanesi İzmirli İsmail Hakkı koleksiyonu nr. 4345'de yer almaktadır.

⁶⁰ Türkiye Kütüphanelerinde eserin Farsçasının 12 nüshasını tespit ettik. (Ayasofya nr. 2479, 30 Zilkâde 680; Ayasofya nr. 2482-01, Zilhicce 863; Fatih nr. 3228, 1-10 Şevvâl 865; Ayasofya nr. 2480, Zilhicce 869; Ayasofya nr. 2478, Rebiülevvel 910; Hamidiye nr. 802, Cemâziyelâhir 942; Ayasofya nr. 2481-01; Ayasofya nr. 02479-M; Serez nr. 2252, Ali Emiri Farsça, nr. 589; Topkapı Sarayı III. Ahmed Kitaplığı, nr. 3444; Yusuf Ağa Kütüphanesi, nr. 9535) Eserin tahkikli neşrini yapan Razavî, pek çok yazması bulunan eserin en eski nüshası olarak hicrî Safer 843 (24 Temmuz 1439) tarihli Meclis-i Şûrâ-yi Millî kütüphanesi, nr. 4929'da kayıtlı olan yazmayı tespit etmiş ve İran'daki 10 nüshaya binaen yapmış olduğu tahkikinde bu nüshayı asıl kabul etmiştir. Halbuki eseri h. 869 (m. 1464) yılında tercüme eden Molla Hüsrev'in elinde, çevirisini padişaha sunduğu eserin orijinalinin muhtemelen daha eski ve sağlam pek çok nüshası bulunmaktadır. Nitekim Ayasofya nr. 2479'de kayıtlı olan nüsha, 30 Zilkâde 680 (12 Mart 1282) tarihlidir ve 217 varaklık bu nüsha, zikri geçen neşirdeki en eski tarihli asıl nüshadan 157 yıl daha eskidir ve müellifin vefatından da 8 yıl sonrasına tarihlenmektedir. Bu da Türkiye kütüphanelerinin Farsça eserler bağlamında da zengin bir yazma koleksiyonuna sahip olduğunu gösteren örneklerden biridir. Ayrıca Ayasofya, nr. 2480 (1b-266a)'de yer alan ve Fatih'in mütalaası için (*bi-Resmi Mütâlaati's-Sultan*) yazıldığı zahriyesindeki süslü madalyondan anlaşılan Farsça nüshanın da istinsah

Molla Hüsrev'in tercümesinin de pek çok yazma nüshası günümüze ulaşmıştır. Biz bunlar içinden Türkiye kütüphanelerinde sekiz tane yazma nüsha tespit ettik⁶¹ ve bu nüshalar içinden de iki tanesinin bizzat mütercim Molla Hüsrev'in istinsahı olduğunu gördük. Bu iki nüsha Molla Hüsrev'in, emrine imtisalen yapmış olduğu tercüme için bizzat yazmış olduğu nüshalardır. Nitekim Molla Hüsrev'in hattının güzel olduğu, düzenli olarak yazı yazdığı ve pek çok eseri istinsah ettiği Taşköprizâde gibi kaynaklarda geçmektedir.⁶² Klasik dönem filozof ve mantıkçılarından Yahya b. Adî'de (ö. 975) de gördüğümüz üzere⁶³ belki de Molla Hüsrev istinsahı, eser tetkiki için etkili bir yöntem olarak görüyordu.

tarihi Zilhicce ayının sonları, h. 869 (miladi Ağustos 1465) olarak kayıtlıdır. 1a ve 266b sayfalarında II. Bâyezid'in şahıs mührü vardır ve bu nüshanın onun tarafından okunduğunu gösterir. Yazı karakterinden hareketle muhtemelen bu güzel hatlı nüshayı da bizzat Molla Hüsrev'in kaleme aldığını söyleyebiliriz.

⁶¹ Topkapı Sarayı III. Ahmed Kitaplığı, nr. 3428, 164 vr. Safer ayı sonları 869; Carullah Koleksiyonu, nr. 1348, 158 vr., Ramazan ayı ortaları 869 (bu ikisi mütercim hattıdır); Şehid Ali Paşa Koleksiyonu, nr. 1752, 168 vr., 1 Rebiülevvel 1008; Serez Koleksiyonu, nr. 2253, 168 vr., 7 Zilhicce 1076; Ragıp Paşa Koleksiyonu, nr. 879, 226 vr., 1080; Ayasofya, nr. 2253, 168 vr., 7 Zilhicce 1186; Yusuf Ağa Kütüphanesi, nr. 218, 148 vr.; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi AY, nr. 13.

⁶² Taşköprizâde'nin ifadeleri şöyledir: "Kadılık ve müderrislik görevi olsa da her gün eskilerin kitaplarından iki varak yazardı. Yazısı çok güzeldi. Öldükten sonra kendi el yazısıyla çok sayıda kitap bıraktı. Bu kitaplar arasında Seyyid Şerif'in *el-Mevâkıf* şerhinin iki nüshası da vardır. Bu nüshaları civarın âlimlerinden biri altı bin dirheme satın aldı." Taşköprizâde, *Şakâyiık*, 204.

⁶³ İbn Nedîm (ö. 995) meşhur tabakatı *el-Fihrist*'inde, pek çok istinsahından bahsettiği çağdaşı Yahya b. Adî için şunları kaydeder: "Zamanının yegânesiydi. Ya'kübî Hıristiyanları mezhebindeydi. Varrâkîn'de (kitapçılar çarşısında) bana bir gün şunları söyledi. Çok kitap istinsah ettiği için onu tenkit etmişim: "Bu zamanda benim sabrına niçin hayret ediyorsun? Kendi yazımla Taberî tefsirinden iki nüsha istinsah ettim, etraftaki hükümdarlara götürdüm. Kelâmcıların sayısız eserini istinsah ettim. Hayatıma yemin olsun ki, ben bir gün bir gecede 100 yaprak veya daha az kitap istinsah ediyorum." dedi." İbn Nedîm, *el-Fihrist*, trc. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2019), 848.

Molla Hüsrev tercümesinin yarısının, baştan kıyâs makalesinin ilk fenninin sonuna kadar olan kısmını içeren, eksik bir neşri yapılmıştır.⁶⁴ Ancak bu neşir hem eserin yarısını içermektedir; birinci cilt olarak 2004 yılında Kahire’de neşredilmiş ancak gerisi gelmemiştir; hem de Medine-i Münevvere’deki Şeyhülislam Arif Hikmet Bey Kütüphanesi Mantık bölümünde no. 89’da kayıtlı tek bir nüshaya dayanılarak tahkik edilmiştir. Bu tek nüshanın istinsah tarihi de oldukça geçtir: 5 Zilkade 1244 (miladi Mayıs 1829). Muhakkikler, ne Türkiye kütüphanelerinde bulunan nüshalara ne de bizzat mütercim nüshalarına ulaşamamışlardır. Dolayısıyla muhakkikler, tek nüshaya dayandıkları için, eserin Farsçasından ikmâller ve tashihler yaptıklarını dirase kısmında açıkça ifade etmektedirler.⁶⁵ Khaled El-Rouayheb de yetersiz ve eksik olarak değerlendirdiği bu neşrin tek nüshaya dayandığını, hâlbuki İstanbul’da bulunan erken tarihli ve pek çok olan nüshalardan hiçbirini görmediğini belirtmektedir.⁶⁶

Bizim, bu eksik neşri de yarısına kadar dikkate alarak, tespit ettiğimiz sekiz yazma nüsha arasından iki mütercim hatlı nüsha ve Şehid Ali Paşa Koleksiyonu, no. 1752’de kayıtlı olan nüshayı esas alarak İSAM’ın tercihli tahkik yöntemine göre tahkikini yaptığımız neşir ise yakında yayınlanacaktır.⁶⁷ Dolayısıyla özellikle bu iki mütercim hattını biraz daha ayrıntılı tanıtmak yerinde olacaktır.

⁶⁴ Nasîrüddin Tûsî, *Esâsu'l-İktibâs fi'l-Mantık*, trc. Molla Hüsrev, thk. Hasan Şâfiî ve M. Saîd Cemâlüddin, c.1, (Kahire: Meclisü'l-A'lâ li's-Sekâfe, 2004).

⁶⁵ Hasan Şâfiî ve M. Saîd Cemâlüddin, “Dirâse”, *Esâsu'l-İktibâs fi'l-Mantık* içinde, 23-25.

⁶⁶ Khaled al-Rouayheb, *The Development of Arabic Logic (1200–1800)*, (Germany: Schwabe Verlag, 2019), 55.

⁶⁷ Tarafımızca yapılan tahkikli metin, Dâru Fâris tarafından 2021 yılında Kuveyt’te yayınlanacaktır. İsam’ın tahkik kuralları için bkz., Okan Kadir Yılmaz, *İsam Tahkikli Neşir Kılavuzu*, (İstanbul: İSAM yay., 2021), 3. basım.

1. Topkapı, III. Ahmed, no. 3428, 1b-164b:

Mütercim Molla Hüsrev'in hattıyla olan bu nüshanın yazımı hicri 869 yılı Safer ayı sonları Pazartesi günü sabahı tamamlanmıştır (miladi Ekim 1464). Zahriyesinde Sultan II. Bâyezid'in mührü ile Sultan III. Ahmed'in vakıf mührü yer almaktadır. Baş tarafta, "Esâsü'l-İktibâs li'n-Nasîr et-Tûsî fi'l-Mantık" ifadesi ile eserin müellifi ve konusu belirtilmiştir (1^a). Yine zahriyenin alt tarafında, kütüphanenin müfettişine ait olduğu tahmin edilen ve ismi Muhammed olduğu anlaşılan bir imza yer almaktadır (1^a). 27 satır ve 164 varaktan oluşan nüsha, aynı zamanda hattat da olan Molla Hüsrev'in açık ve okunaklı hattıyla kaleme alınmıştır. Kahverengi deri cilt içindedir ve serlevha müzehheptir. Fatih Sultan Mehmed'e ithafı içeren şiirin bulunduğu sayfa cedveli ve özel mizanpajlıdır. Başlıklar altın mürekkeple, bazı noktalamalar da kırmızı mürekkeple yapılmıştır. Nüshada kullanılan kağıtlar yer yer fark göstermekte ve çatlayan sayfalar dikkat çekmektedir (2^b, 91^b). Mütercimin tashih notları sayfa kenarlarında görülmektedir (15^b, 27^a). Eserde yer alan tablolarda altın ve kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Baş tarafta bulunan II. Bâyezid mührü, eserin hatimesinde de mevcuttur ki bu da II. Bâyezid'in tercüme okuduğunu göstermektedir.

Fatih Sultan Mehmed'in talebine binaen eseri Arapçaya tercüme eden Molla Hüsrev'in tercümesine son hali verip Sultan'a sunulmak üzere yazdığı nihaî nüsha büyük ihtimalle budur ve o yüzden saray koleksiyonunda korunarak günümüze ulaşmıştır.

2. Carullah Efendi, no. 1348, 1b-158a:

Yine Mütercim Molla Hüsrev'in hattıyla olan bu nüsha hicri 869 Ramazan ayının ortaları Pazartesi günü tarihlidir (miladi Mayıs 1465).

Süleymaniye kütüphanesi, Carullah Efendi koleksiyonunda bulunan bu nüshanın istinsahının ilk nüshadan yaklaşık 6 ay sonra tamamlandığı anlaşılmaktadır. 27 satır ve 158 varaktan oluşan nüsha, okunaklı bir hatla yazılmıştır. Korozyona uğramış ve çatlamış çokça sayfası bulunmaktadır. Serlevha müzehheptir. Başlıklar altın mürekkeple, bazı noktalamalar da kırmızı mürekkeple yapılmıştır. Zahriyede Carullah Efendi'ye ait bir temellük kaydı ile yine kendisine ait vakıf mührü yer almaktadır. Yine zahriyede Arapça şu ifadeler yer almaktadır: “Âlim allâme, bilge üstat, zamanının yegâne hocası Molla Hüsrev'in eseridir. Kendi hattıyladır, Allah rahmet eylesin.”

Kadı, fakih ve mantıkçı bir Osmanlı alimi ve aynı zamanda büyük bir kitap koleksiyoneri olan Veliyüddin Carullah Efendi'nin (ö.1151/1738)⁶⁸ kaydına ek olarak zahriyede bir de Yusuf b. Ali ile Ahmed b. Mustafa b. Yusuf isimlerindeki iki şahsa ait temellük kayıtları ve silinmiş bir mühür de bulunmaktadır.

İlk Topkapı nüshasından sonra mütercim muhtemelen bu nüshayı kendisi için istinsah etmiştir; dolayısıyla bazı son düzenlemeler ve tashihler yapmış olabilir diye düşünülebilir; ancak bazı yerlerde küçük tashihler ve açıklamalar bulunsa da bu Carullah nüshasının, Padişaha sunulan ilk Topkapı nüshasıyla büyük oranda örtüştüğü anlaşılmaktadır.

Bu iki mütercim nüshasıyla eserin Farsça orijinalinin yine Padişaha sunulan nüshasını (Ayasofya, no. 2480) karşılaştırdığımızda şöyle bir tespit yapmak mümkündür: Üç nüshanın hat özellikleri yüksek derecede benzerlik arz etmektedir ve büyük ihtimalle eserin Farsça

⁶⁸ Geniş bilgi için bkz., Tahsin Özcan, “Veliyyüddin Cârullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 43, (İstanbul: TDV Yay., 2013), 38-40.

nüshası da tercümenin aslı olarak Sultan'a sunulmak üzere, hattat olan Molla Hüsrev tarafından yazılmıştır. İstinsah tarihlerini dikkate aldığımızda ise şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır: Molla Hüsrev, öncelikle tercümesinin son halini Padişaha sunmuş ve Topkapı, III. Ahmed koleksiyonu, no. 3428'de kayıtlı olan bu tercüme nüshasının istinsahını Ekim 1464'de tamamlamıştır (h. 869 Safer). Bundan altı ay sonra, Mayıs 1465'de (h. 869 Ramazan), Carullah Efendi, no. 1348'de kayıtlı olan tercüme nüshayı istinsah etmiştir. Bundan iki ay sonra da Ağustos 1465'te (h. 869 Zilhicce) Ayasofya koleksiyonu, no. 2480'de yer alan ve Fatih'in mütalaası için (*bi-Resmi Mütâlaati's-Sultan*) yazıldığı zahriyesindeki süslü madalyondan anlaşılan Farsça nüshayı istinsah etmiştir.

Molla Hüsrev'in *Esâsü'l-İktibâs* tercümesinin önemli nüshalarından biri de Şehid Ali Paşa, no. 1752'de (1b-168a) yer almaktadır. Osmanlı sadrazamı Şehid Ali Paşa'nın (ö. 1128/1716) İstanbul'daki kütüphanesinde bulunan hicri 1008 Rebiülevvel (m. Eylül 1599) tarihli bu nüsha da zikrettiğimiz tahkikimizde esas alınan nüshalardan biridir.

Topkapı III. Ahmed no. 3428'de bulunan birinci nüsha, nispeten daha fazla tercihe şayan bir nüsha olarak öne çıkmaktadır; bunda muhtemelen Sultan'a sunulmak üzere yazılmış olmasının etkisi bulunmaktadır. Ondan sonra Carullah 1348'de bulunan nüsha; sonrasında ise Şehid Ali Paşa, no. 1752'de bulunan nüsha gelmektedir; ancak geneli itibarıyla üç yazma nüsha arasında çok büyük farklar

bulunmamaktadır; fakat eserin yarısını içeren eksik Kahire neşriyle⁶⁹ bu nüshalar arasında oldukça bariz farklar bulunmaktadır.

Mütercim olarak Molla Hüsrev'in hemen hemen birebir tercüme yaptığı söylenebilir ki daha sonraki dönem Osmanlı çevirilerinde mütercimlerin daha serbest çeviri yaptıkları, kendilerinden ilave açıklamalar ve yorumlar ekledikleri görülebilmektedir. Ancak bazen Molla Hüsrev'in, Farsça cümleyi biraz ihtisarla çevirdiği; orijinalinde tekrarlar açık bir şekilde zikredilen bazı kelimeleri zamirle kısalttığı durumlar vaki olmaktadır. Bazen Molla Hüsrev'in anlamı etkilemeyecek şekilde ilave gibi duran kelime, ifade veya ibareleri çevirmediği de görülebilmektedir. Sehven olduğu anlaşılan bazı atlamalar ve eksiklikler ise Farsça aslıyla birebir karşılaştırıldığında anlaşılmaktadır.

Sonuç itibariyle tercümenin, “Tûsî eserini Arapça yazsaydı, ancak buna çok benzer bir şekilde kaleme alırdı” dedirtecek tarzda; klasik Arapça telif eser tadında, başarılı bir tercüme olduğu, oldukça hacimli olan metnin tümü incelendiğinde anlaşılmaktadır. İki klasik dil arasında böylesine başarılı bir ilmî çalışmanın da ancak her iki dile derinliğine vâkıf olmanın ötesinde ilmî seviyesi yüksek bir alim tarafından yapılabileceği aşıkardır. Özellikle de mantık gibi özel bir yetkinlik alanındaki böylesine yüksek seviyeli ve hacimli bir eseri çevirmek için iyi bir mantıkçı olmak gerektiği, rahatlıkla söylenebilir. Nitekim Molla Hüsrev de tüm bu özellikleri haiz; müderrislik, kadılık, şeyhülislâmlık yapmış, en üst seviyede ilmî makamlara liyakat göstermiş bir alimdir. Ve bu önemli eserin tercümesinin, Sultan

⁶⁹ Nasîrüddin Tûsî, *Esâsü'l-İktibâs fi'l-Mantık*, thk. Hasan Şâfî ve M. Saîd Cemâlüddin, c. 1, (Kahire: Meclisü'l-A'lâ li's-Sekâfe, 2004).

tarafından böylesine yetkin bir âlime yaptırılması da ayrıca önem arz etmektedir.

***ESÂSÜ'L-İKTİBÂS*'IN İÇERİK DEĞERLENDİRMESİ**

“Bilgi-İlim edinmenin, öğrenmenin esasları” anlamında⁷⁰ tümüyle mantık ilmine hasredilen *Esâsü'l-İktibâs*, temel olarak dokuz ana bölüm-makale üzerine inşa edilmiştir. *Organon* mantık külliyyatının sekiz kitabına *Îsâgûcî* adıyla giriş-medhal bölümü eklenerek oluşturulan bu dokuzlu tasnif, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın da takip ettiği yaklaşımdır ve Tûsî'nin de özellikle *Şifâ*'nın mantık kısmında gördüğümüz bu dokuzlu mantık kitapları-bölümlemesini aynıyla *Esâsü'l-İktibâs*'da izlediği görülmektedir.

Nitekim İbn Sînâ, meşhur eseri *Şifâ*'sında ana tertip olarak Meşşai geleneği takip ederken, sonra kaleme almış olduğu *el-İşârât ve't-Tenbihât* isimli eserinde tertibi değiştirmiş, bazı konuların yerlerini yeniden düzenlerken *Kategoriler* gibi bazı bölümlere-konulara ise hiç yer vermemiştir. İşte Tûsî de bu eserinde *Şifâ*'yı kendine esas aldığı için, onun tertibinin dışına çıkmamıştır. Zira Tûsî zamanında mantık kitaplarının genel tertibi farklılaşmıştı. Mesela tarif-tanım konusu İbn Sînâ sonrası artık beş tümel (*külliyat-ı hams*) konusunun hemen ardından verilirken, Tûsî, *Şifâ*'yı takip ederek beş tümeli anlattıktan

⁷⁰ Tûsî, eserini niçin bu şekilde isimlendirdiğine dair bir yorumda bulunmamaktadır. Ancak mantıkla ilgili ‘bildiklerimizden hareketle bilmediklerimizin *iktisab* edilmesi, kazanılması, elde edilmesinin yollarına dair marifeti veren” bir ilim ifadesinden hareketle *iktisab* yerine yine almak, edinmek, öğrenmek, öğretmek gibi anlamlara gelen ‘*iktibâs*’ lafzını kullanarak böyle bir isimlendirmeye gitmiş olabilir. Kâtibî'nin meşhur eseri *Şemsîyye*'de mantık ilmiyle ilgili ifade şöyle geçmektedir: “Dolayısıyla nazarî bilgilerin (*nazarîyyâtun*) zarurî bilgilerden (*zarûriyyâtattan*) elde edilme (*iktisâb*) yollarının ve bu yollarda vâki olan düşünmenin, sahihini ve fasidini kuşatma bilgisini (*mârifetini*) veren bir kanuna ihtiyaç baş göstermiştir; işte bu (kanun) da mantıktır.” Bkz., Necmeddin el-Kâtibî, *Şemsîyye Risalesi*, thk., çev. ve şerh Ferruh Özpilavcı, (İstanbul: Litera Yay., 2020), 56.

sonra tanım konusunu tamamen *Burhan* bölümünün ikinci yarısına bırakmıştır. Ayrıca *İsâgûcî* diye de isimlendirilen giriş (*medhal*) makalesinin hemen ardından yine *Şifâ*'yı takip ederek ikinci makaleyi *Kategoriler*'e ayırmıştır. Ama tabii ki tertip hususunda bazı küçük inisiyatifler de almıştır. Mesela İbn Sînâ'nın *Kategoriler*'in girişinde yer verdiği 'isim sınıfları' konusuna Tûsî *İsâgûcî* isimli ilk makalesinin ilk faslında yer vermektedir.

Yine dikkat çekici örneklerden biri olması açısından Aristoteles'in *Peri Hermeneias* isimli önermelere dair kitabının girişinde ele alınan varlık-zihin-dil ilişkisi konusuna Tûsî'nin de aynen önermelere ayırdığı üçüncü makalenin girişinde yer vermesi zikredilebilir ki Tûsî döneminin meşhur ve mütedavil kitaplarında artık önerme kitabının girişinde bu konuya pek değinilmemektedir.

Ayrıca Tûsî'nin telifinde öne çıkan bir husus, konuların derinliğini kaybetmeden, meseleleri basitleştirmeden, ayrıntı görüş, itiraz ve tartışmalara *Esâsü'l-İktibâs*'da pek yer verilmemesidir. Zira İbn Sînâ, kendinden önceki meşşai geleneği dikkate aldığı için Aristoteles sonrası şarihler arasındaki ayrıntı tartışmalara genelde isim zikretmeksizin atıf yapmaktadır. Ancak Tûsî, bu ayrıntılardan konu için daha birincil ve önemli olanların dışındakilerine yer vermeyerek kendi güçlü telifi ve ifadeleriyle *Şifâ*'nın yetkin, güzel ve geniş bir özetini de sunmuş olmaktadır.

Esâsü'l-İktibâs ile ilgili şöyle bir genel tespit yapılabilir: Mantık tarihinin hem nitelik hem nicelik bakımından en büyük eserlerinden biri olan *Şifâ*'nın mantık kısmının kitapları, *Esâsü'l-İktibâs*'ta yine niteliği muhafaza edilmiş bir şekilde yaklaşık beşte bir oranında telhis edilmiştir. Ve bu değerli telhis çalışması, güçlü ve yetkin bir filozof,

matematikçi bilim adamı ve genel itibarıyla İbn Sînâcı çizgiyi takip eden ve bu çizginin İbn Sînâ sonrası en büyük temsilcilerinden biri sayılan Nasîrüddin Tûsî tarafından gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Tûsî, kendi görüş ve yorumlarından, İbn Sînâ sonrası müelliflerden ve müteahhir dönem meselelere dair tespitlerden çok değerli ilaveler, önemli katkılar ve kıymetli nüktelerle eserini son derece zengin ve kıymetli-zirve bir eser haline getirmiştir.

***Esâsü'l-İktibâs*'ın Ana Bölümleri-Makaleleri:**

Esâsü'l-İktibâs'ı oluşturan dokuz makale-ana bölüm, aşağıda *Şekil-1*'de toplu bir şekilde gösterilmiş; Topkapı III. Ahmed No: 3428'de bulunan mütercim Molla Hüsrev'in istinsah ettiği nüsha üzerinden varak aralıkları belirtilmiştir:

1. Makale	Medhal (İsâgûcî) مدخل - ایساغوجي	4 fen, 15 fasıl Topkapı III. Ahmed No: 3428 (vr. 3b-10a)
2. Makale	Mekûlât (Kategoriler) مقولات - قاطيغورياس	9 fasıl (vr. 10a-16b)
3. Makale	İbâre (Peri Hermeneias) في العبارة - باری ارميناس	2 fen 27 fasıl (vr. 16b-50a)
4. Makale	Kıyâs (I. Analitikler) قياس - أنولوطيقاء الأولي	2 fen 2 kısım 29 fasıl (vr. 50a-98a)
5. Makale	Burhân (II. Analitikler) برهان - أنولوطيقاء الثاني	2 fen 30 fasıl (vr. 98a-124a)
6. Makale	Cedel (Diyalektik) جدل - طوبيقا	3 fen 14 fasıl (vr. 124a-143a)
7. Makale	Mugâlata (Sofistika) مغالطة - سوفسطيقا	3 fasıl (vr. 143a-146b)
8. Makale	Hatâbe (Retorik) خطابة - ريطوريقا	3 fen 16 fasıl (vr. 146b-161a)
9. Makale	Şiir (Poetika) شعر - بيطوريقا	3 fasıl (vr. 161a-164b)
		Toplam: 16 fen 2 kısım 145 fasıl, 164 vr.

Şekil-1: Esâsü'l-İktibâs 'ın Ana Bölümleri Tablosu

Esâsü'l-İktibâs'ın birinci *İsâgûcî* makalesine; delalet çeşitleri, lafız-anlam ilişkisi, lafızların kısımları gibi mantığa hazırlık-temhîd kabilinden olan konular ele alınarak başlanmıştır. 'Lafızlar Hakkında' başlığını taşıyan bu fasıldan sonra küllî-cüz'î, küll-cüz', haml-vaz' gibi önemli konuların ele alındığı 'Küllî-Cüz'î' faslı gelmektedir. Ardından mantıktaki kullanımı merkezinde 'Zâtî-Arazî' faslı gelmekte; peşinden de tür ve cins, fasıl, hâssa ve araz-ı âmm olmak üzere beş tümel konusunu ele alan 'külliyyât-ı hams' (beş tümel) isimli fasılla birinci makale sona ermektedir (vr. 3b-10a).⁷¹

İkinci makalede *Organon*'daki *Kategoriler* bölümüne tekabül eden konular işlenmiştir. Öncelikle kategorilerin mantıktaki genel konumu ele alınmış; daha sonra cevher ve ona yüklenen arazlarla ilişkili değerlendirmeler yapılmıştır. Akabinde dokuz temel kategori detaylarıyla incelenmiştir. Ayrıca bu bölümün sonunda karşıtlık, öncelik, sonralık ve beraberlik gibi 'levâhiku'l-mekûlât' (kategorilerin eklentileri) diye isimlendirilen kavramlar, müstakil başlıklar altında incelenmiştir. (vr. 10a-16b)

Üçüncü makalede *Organon*'da *Peri Hermenias (fi'l-İbâre)* bölümüne tekabül eden önermeler konusu ele alınmıştır. Varlık-zihindil-yazı ilişkisine dair girişten sonra kesin söz (*kavl-i câzim*), önermenin telifi, ispat ve nefy, îcâb ve selb gibi önermenin temel konuları, tüm detaylarıyla incelenmiştir. Daha sonra farklı itibarlarla önermenin çeşitleri, şartlı önermeler, önermede birlik ve çokluk, önermenin

⁷¹ *Esâsü'l-İktibâs* tercümesinin yapılan neşri eksik olduğu için bütünlük içinde makalelerin yerlerini gösterebilmek adına Fatih'e sunulan ve Topkapı, III. Ahmed Kütüphanesi, nr. 3428'de kayıtlı olan mütercim nüshasının varak numaraları burada gösterilmiştir. Diğer makalelerin yerleri de ayrıca belirtilmeksizin aynı nüshanın varak aralıklarına işaret edecektir.

cüz'leri, nitelikleri ve nicelikleri; önermelerin ademiyye, muhassala, ma'dûle olup olmamaları, telâzüm, döndürme (*aks*), münharifât gibi konular işlenmiştir. Bu bölümün ikinci kısmı ise önermelerin cihetlerine (kiplerine) ayrılmış; tenakuz ve aks konuları kipler de dikkate alınarak ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Zorunluluk ve imkân gibi temel cihetlerin zihinde ve hariçteki durumları tartışılmış; dâime ve zarûriyye ilişkisi; mümkünlerin ve mutlakların sınıfları; mutlaka, meşruta, örfiyye gibi temel kipler ve bunlarla birlikte tenâkuz, aks, aks-i nakîz konuları detaylarıyla incelenmiştir. (vr. 16b-50a)

Dördüncü makalede *Kıyas* ele alınmıştır. İki alt kısımdan (*fenden*) oluşan bu makalenin ilk fenni kıyasa, ikincisi ise levahıkına-eklentilerine ayrılmıştır. İlk fen de iki kısma ayrılmış ve ilk kısımda kıyasın tarifi, kısımları ve salt yüklemli öncüllerden oluşan kıyaslar ele alınırken ikinci kısımda ise şartlı öncüllerin de kullanıldığı iktirani ve istisnâî kıyaslar ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. *Esâsü'l-İktibâs*'ın bu en büyük bölümünde, kıyasın şekillerinin detaylı incelemesi, iktirânî ve istisnâî kıyaslar; hamliyye, şartiyye ve her ikisinden karışık önermelerle kurulan kıyas çeşitleri örneklendirilerek şekil ve darplarıyla anlatılmış; yer yer geniş tablolarla anlatım zenginleştirilmiştir. Kıyaslarda kiplerin nasıl itibara alınacağına dair tartışmalara değinilmiş; kipli öncüllerle yapılan kıyaslar, yani muhtalitât konusu, yine ayrıntılı şemalarla incelenmiştir. Daha sonra cüz'leri dikkate alınarak muttasıla ve munfasıla önermelerle yapılan kıyasların kaç farklı tarz olabileceği ele alınmıştır. İstisnâî ve iktirânî kıyaslar arasındaki ilişki değerlendirilerek kıyasın levâhıkı olarak adlandırılan ek bölüme geçilmiştir. Bu alt bölümde basit ve mürekkep kıyas; doğru kıyas ile doğru sonuç ilişkisi, matluba binaen kıyas talebi; kıyasın tahlil ile tabî tertibe döndürülmesi;

devr kıyası, hulfi kıyas; kıyasın müteakiblerden telif edilmesi; ilim-cehil ve ilim-zan arasındaki taâruz; istikrâ ve temsil; mukâvemet kıyası, zamîr, delîl, alâmet ve fîraset kıyasları gibi ek konular işlenmiştir. Eserin en hacimli bölümü olan *Kıyas* ile *Önermeler* bölümü, hacim olarak eserin neredeyse yarısını oluşturmaktadır. (vr. 50a-98a)

Beşinci makalede *Burhan* ele alınmıştır. Bu makale de iki fenne ayrılmış, ilk fende yakînî tasdiklerin burhan ile elde edilmesi incelenmiştir. Giriş kısımlarında burhan ilminden matlubun ne olduğu ve mantık bakımından bu ilmin üstünlüğü ortaya konmuş, ardından beş sanatın maddesini oluşturması bakımından kıyasların ilkeleri konusu incelenmiştir. Daha sonra asıl ve fer olmak üzere temel soru kalıpları (*metâlib*); mevzû, matlûb, mesâil, mebâdî gibi tüm ilimlerin sistematığı için temel olan terimler ele alınmıştır. Sebep ve illet kavramlarına, tümel ve tikellerin ilimlerde kullanımına değinilmiştir. Ardından burhanın çeşitleri ve birbirleri olan ilişkileri; orta terim (*hadd-i evsat*) olarak illetlerin çeşitleri; istikrâ ve tecrübenin bilgi değeri; bilginin elde edilme süreci; duyuların bilgi sürecindeki yeri; burhanın şartları gibi meseleler tartışılmıştır. Bunu takiben evvelî (apriori) bilgi, tümel bilgi, yakînî ve zorunlu önermeler, burhani ilkeler ve konular ele alınmıştır. İlimlerin birbirleriyle ilişkileri, ortak oldukları noktalar detaylarıyla incelenmiştir. Bilgi-İlim, zan, şüphe gibi bilginin farklı kategorileri tartışılmıştır.

Beşinci makalenin ikinci kısmı ise tanım bahsine hasredilmiştir. Burada tasavvurların tanım yolu ile iktisabının aşamaları ele alınmış; bilginin, bütünden parçaya giderek mi yoksa parçadan bütüne giderek mi elde edildiği konusu tartışılmıştır. Tarif ve tarifin çeşitleri, örnekleriyle incelenmiş; tanım-burhan ortaklığı ve ayrılığı; tanım ve

bölme (*taksîm*) ilişkisi, tanımın terkip ile elde edilmesi (*iktisabı*), illetlerin ve zâtî arazların tanımlarda vukuu, tanım ve tanımlanan ilişkisi, tikel şahıslar üzerine ne tanımın ne de burhanın getirilemeyeceği gibi konular fasıllar altında etraflıca işlenmiştir. (vr. 98a-124a)

Altıncı makalede *Cedel* (diyalektik) ele alınmıştır. Üç alt kısımdan (*fenden*) oluşan bu kitabın giriş mahiyetindeki ilk fenninde cedelin tanımı, faydası ve unsurları ortaya konmuş; cedelin önerme ve kıyas düzeyinde kullanıldığı yaygın konular incelenmiştir. Cedelin maddesini oluşturan meşhûrât kabilinden önermelerin ayrıntılarına girilmiş; cedelî kıyasların çeşitleri ve parçaları etraflıca tartışılmış ve mebâdi, mesâil ve mevzu bağlamında cedel sanatının mahiyeti incelenmiştir. Ardından hem bireysel hem de toplumsal boyutu olan burhandan farklı bir şekilde bizatihi salt toplumsal boyutu ile öne çıkan cedelde meleke sahibi olan kişilerin, bu yeteneklerini hangi amaçlar için kullanabileceği ve hangi menfaatlere erişebileceği belirlenmiştir. Cedelî melekeyi geliştiren edatlar-yöntemler, başlıklar halinde tespit edilmiştir. Giriş kısımlarından sonra *Mevâzı Cedeliyye* olarak da anılan bu kitapta, özel bir terim olarak kullanılan mevzi-mevâzı, “kendilerinden pek çok hükmün dallanarak çıktığı ana hüküm” şeklinde tarif edilmiş ve ardından ikinci fen, tamamıyla altı başlık altında ispat ve iptal mevâzı, evleviyet ve tercih mevzileri, cins, hâsse, tanım ve ‘hüve hüve’ mevâzısına hasredilmiştir. Son üçüncü fende ise cedeli yapan taraflar olarak soran (*sâil*), cevaplayan (*mucîb*) ve her ikisine yönelik tavsiyeler (*vasâya*), maddeler halinde ele alınmıştır. (vr. 124a-143a)

Yedinci makalede *Safsata-Muğalata* konusu incelenmiştir. Sofistlerin ileri sürdükleri iddia ve önermelere nasıl cevap verileceği konusu ile başlayan bölümde, sofistlerin hangi muğalataları niçin

kullandıklarına değinilmiştir. Tebkît, muğalata sınıfları, safsatanın insanlar ve toplumlar arasında niçin ve nasıl ortaya çıktığı ve bunun bir sanat haline gelişi, muğalata sanatının ne amaçla kullanılabileceği konularına değinilmiş; safsatanın özünün, öyle olmadığı halde Burhan ve Cedel sanatı gibi gözükme; bu sanatların otoritesini suistimal etme; maddesi-içeriği açısından ise yakînî ve meşhur öncüllere benzer ama aslında yanlış olan öncülleri kullanma; yani kısaca ‘müşebbehât türü öncüllere dayanma’nın oluşturduğu vurgulanmaktadır. Ardından lafız ve anlam boyutunda ortaya konan basit ve bileşik muğalata çeşitleri maddeler halinde ve çarpıcı örnekler üzerinden incelenmektedir. (vr. 143a-146b)

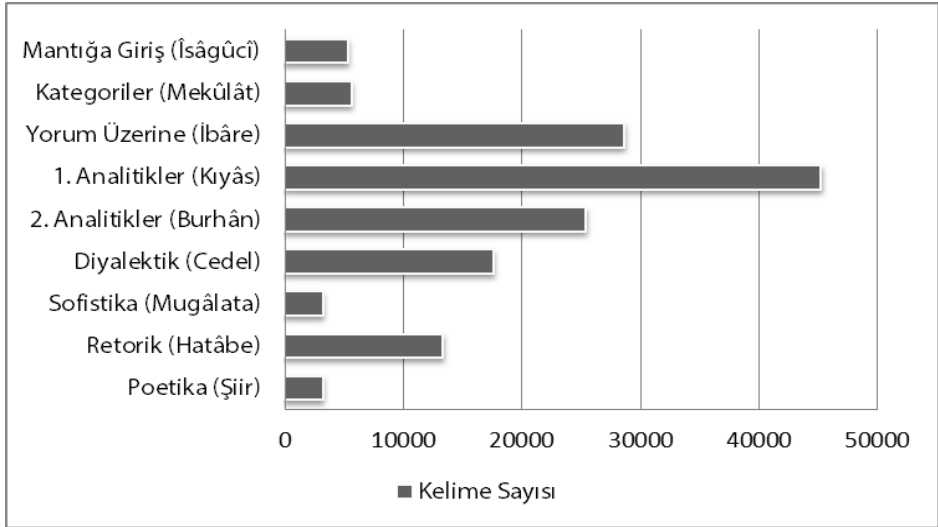
Sekizinci makalede *Hatâbe-Retorik* konusu incelenmiştir. Bu makale de üç ana bölümden (fenden) oluşmakta ve ilkinde retorik sanatının esasları ve kuralları, ikincisinde türleri ve üçüncüsünde eklentileri işlenmiştir. Retoriğin mahiyeti, faydası ve beş sanattan diğerleriyle ilişkisinin incelenmesiyle başlayan ilk kısım retoriğin temel ve yardımcı cüz’leri ve retorik kıyas çeşitleri ile devam etmiştir. Retorik kıyaslarda kullanılan form ve içeriklere değinildikten sonra retoriğin kullanım alanları ve amaçlarına değinilmiştir. Müşâverât (siyasî/mülkî), münâferât (seramonik/törenselle) ve müşâcerât (adli/hukukî)⁷² gibi retorikte amaçlanan toplumsal konular ve bağlamlar maddeler halinde zikredilerek retoriğin hedeflediği amaçların genellikle hangi temalarla-amaçlarla (*garaz*) kullanıldığı belirginleştirilmiştir. Daha sonra retorik söylemin muhataplarda meydana getirdiği psikolojik etki incelenmiştir. Bu psikolojik etkilerin

⁷² Konusu bakımından retorik, adli (*müşâcerât*), siyasî (*meşveriyât*) ve törenselle (*münâferiyât*) olmak üzere üçe ayrılır. Bkz. Abdülkadir Coşkun, *İbn Sînâ Felsefesinde Retorik*, (İstanbul: Litera Yay., 2014), 129.

olumlu ve faydalı olduğu kadar zararlı olabileceğine dikkat çekilmiş; cihazları ve yaklaşımları farklı olsa da retorığın ahlak ile ortak mevzuya sahip olduğu vurgulanmıştır. Bu makalenin son fenninde ise retorikte kullanılan yaygın lafızlar, etkili bir retorik için gerekli ifade, üslup, tavır ve tutumlar ile çeşitli teknikler; retorik sözlerin düzen ve tertibi gibi bahisler işlenmiştir. (vr. 146b-161a)

Dokuzuncu ve son makalede ise *Şiir-Poetika* konusu ele alınmıştır. Şiirin mahiyeti, faydası ve temel unsurlarının incelenmesiyle başlayan bölümde sırasıyla hayal oluşturma (*tahyil*) ve taklit (*muhâkât*) gibi kavramlar ele alınmış ve bunların kullanım yönleri tartışılmıştır. Son olarak şiirsel tekniklere ve şiirde lafızların kullanım tarzlarına değinilerek eser tamamlanmıştır. (vr. 161a-164b)

Esâsü'l-İktibâs'taki ana bölümlerin-makalelerin, Arapça kelime sayısı üzerinden hacimleri ve hacimleri itibariyle karşılaştırması, *Şekil-2*'de grafik olarak gösterilmiştir.

(Toplam kelime sayısı 161. 144)

Şekil-2: Esâsü'l-İktibâs'taki Ana Bölümlerin Hacimleri İtibariyle Karşılaştırması

SONUÇ

13. yüzyılın büyük felsefe, mantık ve matematik alimi Nasîrüddin Tûsî'nin mantık ilmine dair Farsça kaleme almış olduğu *Esâsü'l-İktibâs* isimli çalışması, İbn Sînâ'nın *Şifâ*'sının mantık kısımlarını kendine model alan ve yüzyılının karakteristiğinden farklı olarak meşşâî geleneği takip eden kaynak bir eserdir. Yer yer *Şifâ* mantığının özünü yetkin bir filozof elinde telif eden özelliği, yer yer *Şifâ* sonrası mantık birikimini derç edip çağının tartışılan meselelerine çözümler getiren yönü, yer yer de Tûsî'nin katkı, yorum ve tertibinin özgünlüğü ile öne çıkan bu şah eseri, Fatih Sultan Mehmed, fethettiği İstanbul'un aynı zamanda ilmî bir merkez olması adına bizzat tertip ve teşvik ettiği ilmî faaliyetleri bağlamında, büyük kadı ve şeyhülislam Molla Hüsrev'e Arapçaya tercüme ettirmiştir.

Fıkha dair yazmış olduğu *Mir'âtü'l-Usûl* ve *Dürerü'l-Hükkâm* isimli eserleriyle şöhret bulan Molla Hüsrev, Fatih'in ilmî faaliyetlerine üst seviyede katkı sunmuş, Sahn-ı Semân medreselerinin tesisi ve müfredatının oluşturulmasında aktif görev almış ve resmen de kadılık, kazaskerlik, İstanbul Müftülüğü gibi üst düzey görevlerde bulunmuş büyük bir alimdir.

Fatih döneminde, ilmi faaliyetlerde ve telif edilen eserlerde dikkat çekici bir artış yaşanmış; Sultan'ın bizzat himaye edip teşvik ettiği bu ilmî hareketlilik, pek çok ilmî tartışmanın yapılması, telif eserin kaleme alınması yanında tercüme faaliyetlerinde de kendisini göstermiştir.

Fatih Sultan Mehmed, öncelikle İslam dünyasının iki yaygın bilim dili olan, dolayısıyla eserlerin çoğunun bu dillerde yazıldığı Arapça ile Farsça arasında karşılıklı tercüme yaptırmıştır. Özellikle otorite metinler haline gelmiş önemli eserlerin, kaynak kitapların,

ulema ve talebeler arasında daha fazla yaygınlık kazanmasını; iki dilden de okunarak içeriklerine nüfuzun ve istifadenin artırılmasını hedefleyen Fatih'in, bu eserlerin tercümelerini bizzat kendisinin talep ettiği ve en üst seviyede yetkin alimlere bizzat kendisinin sipariş ettiği çalışmamız neticesinde açıkça görülmektedir.

Bu noktada önemli ve çarpıcı teşebbüslerden biri olarak, Molla Hüsrev'den önce İstanbul'un ilk kadısı olan Hızır Bey'e Fatih'in, Sirâceddin Urmevî'nin mantık, tabiiyyat ve ilahiyat bölümlerini içeren meşhur eseri *Metâliu'l-Envâr*'ı Arapçadan Farsçaya tercüme ettirmesi öne çıkmaktadır. Hızır Bey, tercümeden maksadı izah bağlamında, ibaredeki çeşitliliğin konulara intikaldeki sürati artıracağını ve delillerin çoğalmasının manaların daha kolay anlaşılmasını sağlayacağını ileri sürmüştür; onun ifadeleriyle anlam ne kadar açık-anlaşılır olursa o kadar faydalı olur.

Hakikaten klasik eserlerin bu şekildeki karşılıklı tercümeleri, sadece tek bir dile hakim olanların da kaynak eserlerden faydalanmalarının yanı sıra her iki dilden de bu eserleri okuyabilecek kişilere, konulara her iki dilden alternatifli bir şekilde vakıf olma imkanı sunmakta; ifade kalıpları, zamirlerin mercileri, edatların kullanımı vb. açılardan farklı yapıdaki iki dil üzerinden birbirinin eksiklerini tamamlama ve doğru anlamın teyidi ve pekiştirilmesi bakımından, bir kerede okunup tüketilemeyecek kaynak eserlerden istifadeyi üst seviyelere çıkarmaktadır.

Bu minvalde makale çalışmamız sürecinde önemli neticelere ulaştık. Doğrudan Fatih Sultan Mehmed'e ithafla ve çoğu zaman müzehhep madalyonlu '*bi resm-i mütâlaati's-Sultan*' ifadesiyle Fatih'in okuyup mütalaa etmesi için özel istinsah edilen, yaklaşık 200

nüsha arasından, bu türden tercüme faaliyetlerine yönelik şu çalışmaları tespit ettik: Fatih Sultan Mehmed, zikri geçen Hızır Bey ve Molla Hüsrev tercümeleri dışında Kutbüddin Râzî'nin mantığa dair, medreselerde en üst seviyede okutulan meşhur eseri *Levâmiu'l-Esrâr Şerhu Metâli'i'l-Envâr*'ını Alâüddîn Alî b. Muhammed et-Tûsî'ye Arapçadan Farsçaya tercüme ettirmiştir. Yine mantığa dair Kâtibî'nin meşhur *Şemsiyye* risalesini Musannifek Alâüddîn Alî b. Muhammed eş-Şahrûdî, Fatih'in emrine binaen Farsçaya tercüme etmiş ve bu tercüme ile birlikte *Şemsiyye*'nin yine meşhur Kutbüddin Râzî şerhini de çevirmek yerine bizzat kendisi eseri Farsça şerh etmiştir.

Ayrıca Fâtih, Ahmed-i İlâhî'den de, Sadreddin Konevî'nin *Miftâhu'l-Gayb* isimli tasavvufa dair meşhur eserini Farsçaya tercüme ve şerh etmesini istemiştir. Bu çalışmanın da hem Fatih'e sunulan madalyonlu nüshasına hem de müellif nüshasına ulaştık. Yine Fatih, tıbbıa dair Hekim Ebû İbn Cezle el-Bağdâdî'nin, Abbasi halifesi Muktedî-Biemrillâh'a ithaf ettiği ve 352 çeşit hastalığın teşhis ve tedavisine yer verdiği *Takvîmü'l-Ebdân* isimli eserini, Osmanlı hekimlerinden Muîn b. Mahmûd el-Kirmânî'ye Arapçadan Farsçaya tercüme ettirmiştir.

Bu bağlamda tespit edilebilecek başka çalışmalar da bulunabileceği ve bunlara yönelik özel çalışmalar yapmanın hem bilim tarihi hem de özelde Fatih dönemi ilmî faaliyetleri bakımından önem arz edeceği görülmüştür.

Bu tercüme çalışmaları neticesinde ortaya çıkan eserlerin bir diğer katkısı da pek çok dil bildiği ve ilmî seviyesinin yüksek olduğu söylenen Fatih Sultan Mehmed'in, devrinin kroniklerinde açık ve güçlü referanslara rastlanamıyorken özellikle Arapça ve Farsçayı iyi

bildiğinin ve tercüme edilen eserlerin içeriğine yüksek derecede vakıf olduğunun, Hızır Bey ve Molla Hüsrev gibi en üst seviyede alimler tarafından tercümelerin girişlerinde kayda geçirilmiş olması ve bu değerli yazma nüshaların, bu bakımdan da önemli bir referans kaynağı hüviyeti taşımalarıdır.

Yine gerçekleştirilen işin büyüklüğü ve yüksek başarısı, dönemin Osmanlı alimlerinin çok iyi seviyede yetişmiş olduğunun, zamanının iki önemli bilim dili olan Arapça ve Farsçaya son derece hakim olduklarının önemli delillerinden biridir. Nitekim dönemin bazı büyük alimleri her ne kadar dışarıdan İstanbul'a gelmiş olsalar da mesela Molla Hüsrev ve Hızır Bey, tamamıyla Osmanlı ülkesinde eğitimlerini tamamlamış ve bu yeterliliğe ulaşmış alimlerdenidir.

Ayrıca bu başarılı çalışmalar, Fatih'in böylesine büyük ilmî faaliyetleri başarıyla organize etmesinin arkasında, bunu layıkıyla yapabilecek en yetkin alimleri seçip liyakatlerine binaen işleri tevdi etme ve neticesinde yüksek ödüllerle onları taltif etme iradesinin bulunduğu göstermektedir; bu da onun ilme verdiği değeri daha açık bir şekilde gözler önüne sermektedir.

Nasîrüddin Tûsî'nin 1244'de 43 yaşında iken telif ettiği *Esâsü'l-İktibâs*'ın, Molla Hüsrev'den önce 13.-14. yüzyıllarda Arapçaya çevrildiği bazı kaynaklarda geçmektedir. Hakkında fazla bilgi olmayan ve Tûsî'nin çoğu Farsça eserini Arapçaya çeviren Rükneddin Muhammed b. Ali Fârisî Esterâbâdî el-Cürcânî tarafından yapıldığı söylenen bu tercümeden hiçbir nüsha veya katalog kaydı günümüze ulaşmış değildir.

Hızır Bey, *Metâli* tercümesini 1458 (h. 862) yılında tamamlayıp Fatih'e sunmuştu. Molla Hüsrev'in ise *Esâsü'l-İktibâs* tercümesini

Ekim 1464'de (h. Safer 869) tamamlayıp Sultan'a sunduğunu, bizzat kendi hattıyla yazdığı mütercim nüshasından tespit ettik. Aynı zamanda hattat olan Molla Hüsrev, bundan altı ay sonra, Mayıs 1465'de (h. 869 Ramazan), tercümesinden bir nüsha daha istinsah etmiş; bundan da iki ay sonra Ağustos 1465'te (h. 869 Zilhicce) eserin Farsça aslını bizzat Fatih'in mütalaası için yazmıştır.

Esâsü'l-İktibâs'ın Farsça orijinalinin pek çok yazma nüshası bulunmaktadır ve eserin tahkikli neşri de yapılmıştır. Biz Türkiye kütüphanelerinde on iki yazma nüsha tespit ettik ki bunlar arasında Tûsî'nin vefatından sekiz yıl sonrasına tarihlenen bir nüsha başta olmak üzere önemli ve muhkem nüshalar bulunmaktadır.

Molla Hüsrev'in tercümesinin ise ikisi bizzat mütercim hattı olmak üzere sekiz nüshasını tespit ettik ki bu tercümenin yarısının, yani baştan kıyâs makalesinin ilk fenninin sonuna kadar olan kısmının, 2004'te Kahire'de yapılan eksik ve yetersiz neşri, tek bir nüshaya dayanmaktadır ve bu nüsha da oldukça geç tarihlidir (5 Zilkade 1244/ 9 Mayıs 1829). Bu çalışmamızda tercümenin bu önemli nüshalarını da tanıtmaya imkanı bulduk. Bu nüshalara dayanan ve tercümenin tamamını kuşatan tahkikli neşrimizin, yakında yayınlanacağını duyurduk.

Mütercim olarak Molla Hüsrev'in hemen hemen birebir tercüme yaptığını gördük. Ancak bazen Farsça cümleyi biraz ihtisarla çevirdiği; Farsçasında tekraren açık bir şekilde zikredilen bazı sözcüklere zamirle işaret ettiği durumlar vaki olmaktadır. Ancak netice itibariyle yaptığı tercümenin, "Tûsî eserini Arapça yazsaydı, ancak buna çok benzer bir şekilde kaleme alırdı" dedirtecek tarzda; klasik Arapça telif eser tadında, oldukça başarılı bir tercüme olduğu görülmektedir. Özellikle mantık gibi özel bir uzmanlık alanındaki böylesine yüksek seviyeli,

ayrıntı konulara giren ve oldukça hacimli bir eseri çevirmek için iyi bir mantıkçı olmak gerektiği aşikardır.

İçeriği bakımından *Esâsü'l-İktibâs*, *Şifâ* gibi, *Îsâgûci* ile birlikte *Organon* mantık külliyatını kuşatır bir şekilde dokuz ana bölümden-makaleden oluşmaktadır. Bu açıdan Tûsî'nin, *Esâsü'l-İktibâs*'da kendi çağının hakim tertibini değil de Fârâbî ve İbn Sînâ'da olduğu gibi hem dokuzlu mantık kitapları-bölümlemesi hem de bu ana bölümler altındaki fasılların içerdiği konular bakımından meşşâî geleneği izlediği görülmektedir.

Bu noktada en dikkat çekici hususlardan biri Tûsî'nin, beş tûmeli (*külliyât-ı hams*) anlattıktan hemen sonra tanım konusuna hiç girmeden *Kategoriler*'e geçmesidir. Tanım konusu ise Aristoteles ve İbn Sînâ *Şifâ*'da olduğu gibi *Burhan*'ın ikinci bölümünde genişçe ele alınmıştır. Ayrıca artık mantık kitaplarında kategoriler konusuna yer verilmezken Tûsî, aynen Aristoteles ve şarihlerindeki gibi levâhıklarıyla birlikte kategorileri ikinci makalede ele almıştır. Ancak ufak inisiyatifler de almıştır. Hem Aristoteles'in hem de *Şifâ Kategoriler*'in başında bulunan isim sınıfları konusuna Tûsî, *Îsâgûci* kısmının içinde, özgün ve kuşatıcı bir tasnifle yer vermiştir.

Yine dikkat çekici tespitlerden biri de Aristoteles'in *Peri Hermeneias* isimli önermelere dair kitabının girişinde ele alınan varlık-zihin-dil ilişkisi konusuna Tûsî'nin de eserin başlarında değil aynen önermelere ayırdığı üçüncü makalenin girişinde yer vermesidir ki Tûsî döneminin meşhur ve mütedavil mantık kitaplarında artık önerme bölümlerinin girişinde bu konuya değinilmemektedir.

Esâsü'l-İktibâs'ın en hacimli bölümü, *Kıyas*'a tahsis edilen dördüncü makaledir. *Önermeler*'i ele üçüncü makale ile birlikte bu iki

bölüm, hacim olarak eserin yaklaşık yarısını oluşturmaktadır ve özellikle bu iki bölümde detaylı ve kuşatıcı çok sayıda tablo yer almaktadır. Beş sanata dair Burhan, Cedel, Hatabe-Retorik, Safsata ve Şiir-Poetika makaleleri de son derece değerli, *Şifâ*'nın ve bizatihi konuların anlaşılması noktasında son derece faydalı, yetkin, doyurucu ve mantık tarihi bakımından asla göz ardı edilemez teliflerdir. Özellikle hiç neşredilmeyen bu bölümlere Arapça neşri üzerinden ve imkan dahilinde Türkçeye tercümesi üzerinden erişim imkanı sunulduğunda bu durum, kanaatimizce günümüz klasik mantık çalışmalarına ve İslam mantık tarihine dair güncel akademik faaliyetlere büyük ivme kazandıracaktır.

Esâsü'l-İktibâs'ın öne çıkan özelliklerinden biri, Tûsî'nin konuların derinliğini kaybetmeden, meseleleri basitleştirmeden, ayrıntı görüş, itiraz ve tartışmalara pek yer vermemesidir. Nitekim İbn Sînâ, *Şifâ*'da kendinden önceki meşşai geleneği dikkate aldığı için Aristoteles sonrası şarihler arasındaki ayrıntı tartışmalara genelde isim zikretmeksizin göndermeler yapmaktadır.

Esâsü'l-İktibâs ile ilgili şöyle bir genel tespitle makalemizi sonlandırabiliriz: Mantık tarihinin hem nitelik hem nicelik bakımından en büyük eserlerinden biri olan *Şifâ*'nın mantık kısmının kitapları, *Esâsü'l-İktibâs*'ta yine yüksek nitelikte yaklaşık beşte bir oranında telhis edilmiştir. Ve bu özgün telhis çalışması, güçlü ve yetkin bir mantıkçı, filozof, matematikçi, bilim adamı ve genel itibarıyla İbn Sînâcı çizgiyi takip eden ve bu çizginin İbn Sînâ sonrası en büyük temsilcilerinden biri sayılan Nasîrüddin Tûsî tarafından gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Tûsî, kendi görüş ve yorumlarından, İbn Sînâ sonrası müelliflerden ve müteahhir dönem meselelere dair

tespitlerden çok değerli ilaveler, önemli katkılar ve kıymetli nüktelerle eserini son derece zengin ve kıymetli bir eser haline getirmiştir. Ve bu kıymetli eserin değerine vakıf olan Fatih Sultan Mehmed, Molla Hüsrev'e bu eseri Arapçaya çevirterek önemli bir ilmî katkıda bulunmuştur. Temennimiz böylesine çalışmaların Türkçeye çevrilmesi yönünde de Fatih'in kapsamlı bir faaliyet başlatmış olması yönünde olurdu; belki de Fatih'in erken vefat etmesi buna imkan vermese de bu temenninin gerçekleşmesi için günümüzde de oldukça elverişli bir ortamın/imkanın bulunduğunu söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Adivar, A. Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982.
- Âgâ Büzürg-i Tahrânî. *ez-Zerî'a ilâ Tesânifi 'ş-Şî'a*, Haz. Alî Nakî Münzevî ve Ahmed Münzevî, Beyrut 1403/1983.
- Ahmed Efendi, Taşköprîzâde. *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye*. Haz. Muhammet Hekimoğlu. İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Ahmed-i İlâhî. *Tercüme-i Miftâhu'l-Gayb*. Yusuf Ağa 414: 1b-423a (1-845 sayfa). Konya Yusuf Ağa Ktp.
- Ahmed-i İlâhî. *Tercüme-i Miftâhu'l-Gayb*. Pertev Paşa (Selimiye) 278M: 1b-145b. Süleymaniye Ktp.
- Atçıl, Abdurrahman. "Mobility of Scholars and Formation Self-Sustaining Scholarly System in the Lands of Rûm during the Fifteenth Century". *Islamic Literature and Intellectual Life in Fourteenth- and Fifteenth-Century Anatolia*. Ed. Andrew Peacock - Sara Nur Yildiz. 315-332. Würzburg: Ergon, 2016.

- Atçıl, Abdurrahman. *Âlimler ve Sultanlar*. Çev. Gürzat Kami. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Aydın, Cengiz. “Ali Kuşçu”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2:408-410. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- el-Bağdâdî Alî Yahyâ b. Îsâ b. Alî b. Cezle . *Tercüme-i Takvîmü'l-Ebdân fi Tedbiri'l-İnsân*. Ayasofya 3587: 1b-56b. Süleymaniye Ktp.
- el-Bistâmî, Musannifek Alâüddin Ali b. Muhammed eş-Şahrûdî. *Şerhu'r-Risâleti's-Şemsiyye bi'l-Fârisiyye*. Ayasofya 2557: 1b-261a. Süleymaniye Ktp.
- Cihan, Ahmet Kamil. “Fatih Dönemi İlim Hayatı ve Hocazâde”. *Uluslararası Hocazâde Sempozyumu, Bursa, Ekim 22-23, 2010*. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2011. 59-85.
- Coşkun, Abdülkadir. *İbn Sînâ Felsefesinde Retorik*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.
- Çelik, İmam Rabbânî. “XV. yy. Osmanlı Düşüncesinde Telvîh Hâşiyeleri: Teklîfe Dair Tartışmalar”. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi. 2020.
- Demirkol, Murat. *Tûsî'nin İbn Sina Savunması*. Ankara: Fecr Yayınları, 2010.
- Durusoy Ali ve Mehmet Demir. “Ebû's-Senâ Şemseddin El-İşfahânî'nin Nâzir u'l-'Ayn Adlı Mantık Eserinin Takdim ve Tahkiki”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1, sy. 2, (Güz 2015): 119-146.
- Durusoy, Ali. “İbn Sînâ'nın El-Mu'cezû's-Sağîr fi'l-Mantık Adlı Risâlesi”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 13-14-15, (1995-1997): 143-166.

- Erünsal, İsmail E.. “Fatih Sultan Mehmed’in İlgi Duyduğu Kitaplar ve Kütüphanesi”. *Düşten Fethe İstanbul*. 203-212. İstanbul: Üsküdar Belediyesi Başkanlığı Kültür Yayınları, 2015.
- el-Fârâbî, Ebû Nasr. *Şerhu’l-Fârâbî li Kitâbi Aristûtâlis fi’l-İbâre*. Nşr. Wilhem Kutsch-Stanley Marrow. Beyrut: Dâru’l-Meşrik, 1971.
- Fazlıoğlu, İhsan. “er-Risâletü’l-Muhammediyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35: 129-130. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Gafarov, Anar. “Nâsiruddîn Tûsî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 41: 442-445. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Gutas, Dimitri. *Avicenna and Aristotelian Tradition*. Leiden-Boston: Brill, 2012.
- Hızır Bey. *Tercüme-i Metâliu’l-Envâr*. Ayasofya 2488. Süleymaniye Ktp.
- Hüsrev, Molla. *Tercemetü Esâsi’l-İktibâs fi’l-Mantık*. nşr. Hasan eş-Şâfiî ve Muhammed Sâid Cemâlüddin. 1. Cilt. Kahire: el-Meclisu’l-A’la li’s-Sekâfe, 2004.
- Hüsrev, Molla. *Tercemetü Esâsi’l-İktibâs fi’l-Mantık*. Topkapı III. Ahmed, 3428. Topkapı Saray Ktp.
- Hüsrev, Molla. *Düreru’l-Hukkâm fi Şerhi Gureri’l-Ahkâm*. 2. Cilt. İstanbul: Şirket-i Sahafiyye-i Osmaniyye, 1319/1901-02.
- Hüsrev, Molla. *Gurerü’l-Ahkâm*. Topkapı III. Ahmed, 1032/1: 3b-152b. Topkapı Saray Ktp.
- Hüsrev, Molla. *Risâle fi Usûli’l-Fıkh*. Topkapı III. Ahmed, 1032/2; 153b-159b. Topkapı Saray Ktp.
- İbn Nedîm, *el-Fihrist*. Trc. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

- İnalçık, Halil. “Mehmed II”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28: 395-407. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- İpşirli, Mehmet. “Şeyhülislâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 39: 91-96. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- el-Kâtibî, Necmeddin. *Şemsiyye Risalesi*. Thk. Çev. ve Şerh Ferruh Özpilavcı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2020.
- Koca, Ferhat. “Molla Hüsrev”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 30: 252-254. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Koca, Ferhat. “Molla Hüsrev’in Hayatı, Eserleri ve Kişiliği”. (Uluslararası Molla Hüsrev Sempozyumu, Bursa, Kasım 18-20, 2011), Bursa 2013.
- Merkez-i Büzürg-i İslâmî. “Cürcânî, Rükneddin”. *Dânişnâme-i Büzürg-i İslâmî*. C. 17. 6490. Erişim 12.06.2021. <http://lib.eshia.ir/23022/17/6490>
- Müderris-i Razavî, Muhammed Takî. “Medhal”. *Kitâbu Esâsü'l-İktibas* içinde. Thk. Seyyid Mîrzâ Muhammed Takî Müderris-i Razavî. Tahran: Danişgah-ı Tahran, 1989.
- Özpilavcı, Ferruh. *Ebherî Îsâgûcî ve Şerhi*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021.
- Özcan, Tahsin. “Veliiyüddin Cârullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43: 38-40. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Râzî, Fahreddin. *el-Mantıku'l-Kebîr*. Thk. Turgut Akyüz. Kuveyt: Dâru Fâris, 2021.
- al-Rouayheb, Khaled. *The Development of Arabic Logic (1200–1800)*. Germany: Schwabe Verlag, 2019.

- Şirinov Agil ve Anar Gafarov. “Nâsirüddin Tûsî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 41: 437-445. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Sirinov Agil. “Nâsirüddin Tûsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 41: 437-442. İstanbul: TDV Yayınları 2012.
- Tûsî, Alâüddîn Alî. *Terceme-i Levâmiu'l-Esrâr*. Ayasofya 2486. Süleymaniye Ktp.
- Tûsî, Nasîrüddin. *Kitâbu Esasi'l-İktibâs*. Thk. Seyyid Mîrzâ Muhammed Takî Müderris-i Razavî. Tahran: Danişgah-ı Tahran, 1367/1988.
- Tûsî, Nasîrüddin. *Esâsu'l-İktibâs fi'l-Mantık*. Trc. Molla Hüsrev. Thk. Hasan Şâfî ve M. Saîd Cemâlüddin. Kahire: Meclisü'l-A'lâ li's-Sekâfe, Kâhire 2004.
- Uludağ, Süleyman ve Hamid Algar, “Abdullah-ı İlâhî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1:110-112. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Unan, Fahri. “Sahn-ı Semân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35: 532-534. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. “Musannifek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31:239-240. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Said. “Hızır Bey”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12:413-415. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yılmaz, Okan Kadir. *İsam Tahkikli Neşir Kılavuzu*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2021. 3. B

EXTENDED ABSTRACT**AN INVESTIGATION ON THE TRANSLATION OF ASÂS AL-IQTIBÂS Fİ'L-MANTIĞ, WHICH WAS TRANSLATED INTO ARABIC BY MULLÂ HÛSREV BY THE ORDER OF MEHMED II THE CONQUEROR**

The great philosopher, logician and mathematician of the 13th century, Nasîr al-Dîn al-Tûsî's (d. 1274) work titled *Asâs al-Iqtibâs* (*The Basis of Acquisition*), written in Persian on the science of logic, takes the logic parts of Avicenna's (d. 1037) *Kitâb al-Şifâ* (*The Cure*) as a model and, unlike the characteristic of his century, follows the peripatetic tradition. This great work, which also encompasses the post-Avicennian logical accumulation and brings solutions to the debated issues of his own age and stands out with the originality of al-Tûsî's contribution and interpretation, Ottoman Sultan Mehmed II The Conqueror (r. 855/1451–886/1481), asked the great Qadi and Shaykh al-Islam Mullâ HÛsrev (d. 1480) to translate it into Arabic.

During the Mehmed II's reign, there was a remarkable increase in scientific activities, which was personally protected and encouraged by the Sultan, as well as in the field of translation. Fatih Sultan Mehmed had reciprocal translations made between Arabic and Persian, which are the two common scientific languages of the Islamic world, so most of the works were written in these languages. It is clearly seen as a result of our study that Sultan aimed with these translations, to make important works, source books, which have become authoritative texts, more widespread among the scholars and students; also aimed to increase the benefit to be gained from them by reading them in both

languages and to be more aware of their contents; so he personally ordered the translations of these works to the highest-level scholars.

At this point, it stands out as one of the important and striking initiatives that Fatih Sultan requested from Hızır Beg (d. 1459), who was the first judge of Istanbul before Mullā Hüsrev, to translate the Sirāj al-Dīn al-Urmawī's (d. 1283) famous work *Maṭāli' al-Anwār* from Arabic to Persian, which includes the logic, physics and theology sections.

We have reached important results in the process of our article: Among the approximately 200 copies that were specially copied for Fatih Sultan Mehmed to read and comment, we identified the following studies for such translation activities: Apart from the translations of Hızır Beg and Mullā Hüsrev mentioned, Fatih Sultan also ordered Alauddin Ali b. Muhammad al-Tūsī to translate Quṭb al-Dīn al-Rāzī's (d. 1365) famous work on logic *Lawāmi' al-Asrār Şerhu Maṭāli' al-Anwār*, from Arabic to Persian, which was taught at the highest level in madrasahs. Also Musannifek Alâuddîn Alî b. Muhammed eş-Şahrûdî (d. 1470) translated the famous treatise on logic called *Şamsiyya* into Persian based on the order of Sultan, and instead of translating *Şamsiyya*'s famous Quṭb al-Dīn al-Rāzī's commentary, Musannifek himself wrote commentary on the *Şamsiyye* in Persian with his translation.

In addition, Fatih Sultan asked Ahmed-i İllâhî (d. 16th century) to translate from Arabic to Persian and write commentary on Sadr al-Dīn al-Qunawī's (d. 1274) work called *Miftāḥ al-Ghayb*. We have reached both the medallion copy presented to Sultan and the author's copy of this translation and commentary. Moreover Fatih Sultan ordered

Ottoman physician Muîn b. Mahmud al-Kirmanî (15th century), to translate from Arabic to Persian the work of Physician Ebû İbn Cezle el-Bağdâdî (d. 1100) called *Takwim al-Abdân*, which includes the diagnosis and treatment of 352 kinds of diseases.

These translation activities during the reign of Mehmed the Conqueror also show that he was especially well versed in Arabic and Persian languages and was highly proficient in the content of the translated works, while there were no clear and strong references to be found about this in the chronicles of his reign. For this has been recorded by top scholars such as Hızır Beg and Mullâ Hüsrev in the entries of their translations.

It is mentioned in some sources that *Asâs al-Iqtibâs*, which was written by Nasîr al-Dîn al-Tüsî in 1244 when he was 43 years old, was translated into Arabic before Mullâ Hüsrev in the 13th-14th centuries by Rükneddin Muhammed b. Ali al-Cürcânî. Unfortunately, no copy or catalog record of this translation has survived.

Hızır Beg had completed the *Maṭāli‘ al-Anwār* translation in 1458 and presented it to Sultan Fatih. We have determined that Mullâ Hüsrev completed the translation of *Asâs al-Iqtibâs* in October 1464 and presented it to the Sultan, from the translator’s copy that he wrote with his own calligraphy. Mullâ Hüsrev copied another copy of his translation six months later, in May 1465. In addition, two months later, in August 1465, he wrote the Persian original of the work for Sultan to read and review.

There are many manuscripts of the Persian original of *Asâs al-Iqtibâs*, and the work has been published. We have identified twelve

copies in Turkish libraries, among which there are important copies, especially one-dated eight years after al-Tūsī's death.

On the other hand, we identified eight copies of Mullā Hüsrev's translation, two of which were written by the translator himself. The incomplete and inadequate publication of half of this translation, that is, the part from the beginning to the end of the first chapter of the *Qiyas* book, made in Cairo in 2004, is based on a single copy. The copy is also dated quite late (9 May 1829). In this article, we had the opportunity to introduce these important manuscripts of the translation we identified. We have announced that our critical text work, based on these manuscripts and encompassing the entire translation, will be published soon.

As a translator, we saw that Mullā Hüsrev did almost one-to-one translations. However, sometimes he translated the Persian sentence with a bit of shortening. There are cases where he refers to some words that are clearly mentioned clearly in Persian with a pronoun. As a result, his translation made one say, "If al-Tūsī had written his work in Arabic, he would have written it in a very similar way". It is seen that it is a very successful translation in the taste of classical Arabic work. It is obvious that it is necessary to be a good logician to translate such a high level, detailed and very voluminous work, especially in a special science such as logic.